

Nikolina Sarić
Filip Šimetin Šegvić
 [povijest]

Žene na bečkom dvoru u predterezijansko doba (17. i 18. stoljeće)

Autori rada prikazuju ulogu žena na bečkom dvoru koja se zbiva paralelno i uvjetovana je transformacijom aristokracije u Habsburškoj Monarhiji. Pritom su u žarištu interesa plemkinje koje su se našle u službi carice ili cara na dvoru, odnosno tzv. *Hofdamen*. Autori se osvrću i na razvoj historiografije koja se bavi tim aspektom rodne i kulturne historije, ukazujući na razlike između austrijske i anglo-američke odnosno njemačke historiografije. Na važnim ili vrlo ilustrativnim primjerima pruža se presjek socijalne situacije i položaja žena na ranonovovjekovnom bečkom dvoru.

Ključne riječi: historiografija, Habsburška Monarhija, dvor, plemstvo, transformacija, žene, carice, *Hofdame*

UVOD: HISTORIOGRAFSKE PERSPEKTIVE

1.1. Austrijska historiografija do danas nije u potpunosti uspjela artikulirati odnos prema novijim usmjerenjima u europskoj i svjetskoj historiografiji; ponajviše novoj kulturnoj historiji i s njom izravno povezanom rodnom historijom. Iako ne na prvi pogled, to, poznaajući prilike i smjerove austrijske historiografije, može biti razumljivo. Za ilustraciju te pozicije jednostavno se može uzeti primjer tradicionalno jakog područja austrijske historiografije – habsburške povijesti, kojim se bavi i ovaj rad. Dok je njemačka historiografija spremno dočekala promjene koje su se najkasnije od kraja 1980-ih godina manifestirale u izmjeni analitičkih pristupa i interpretativnih modela te su se tako stvorile pretpostavke za moderna interdisciplinarna istraživanja zahvaljujući već razrađenoj stručnoj terminologiji, austrijska je historiografija oklijevala i dugo stajala po strani.¹ Mogli bismo primjere izdvojiti slučaj plemkinje Katarine von Greiffenberg (1633.-1694.), barunice od Seisenegga, zasigurno najznačajnije austrijske ranonovovjekovne liričarke. Nju je u 1960-ima ponovno otkrila njemačka, a ne austrijska historiografija. Tek se mnogo kasnije, uz patriotske i religiozne pjesme, u Austriji detaljnije počeo istraživati odnos barunice s carem Leopoldom I. i njezini stalni pokušaji da ga obrati na luteranstvo.² Njemački povjesničar Albrecht Classen je pak istraživao djelovanje pjesnikinje Marie de France iz 12. stoljeća, ispitujući kakvu je ulogu imala žena uspio već u kontekstu dvorskog diskursa ljubavi i seksualnosti u razvijenom srednjem vijeku.³

Kada su, krajem prošlog stoljeća, konačno nove historiografske tendencije i prihvaćene, one su se iskazale ponajviše u pisanju novih pregleda austrijske povijesti, a samo ponekad u pojedinačnim studijama. Tako, dok je njemačka historiografija već kritički reflektirala kanonsko djelo Norbeta Eliasa o dvorskom društvu, habsburška povijest je ostala po strani. Iznimka je možda duga epizoda rivalstva Leopolda I. i Luja XIV. koja je obrađena u brojnim člancima i knjigama. Kao primjer može poslužiti knjiga Jutte Schumann „*Die andere Sonne*“⁴, koja doduše polazi od suvremenih historiografskih pristupa i koncepata, međutim ipak ne može biti dovoljno jaka uporišna točka novog historiografskog smjera. Upravo na tom primjeru vidljivi su problemi s kojima se historiografija bori kada je u pitanju pojam „reprezentacija.“⁵ Dok je funkcija prvih radova u 1970-ima na području dvorske kulturne historije bila izdvojiti pojedine ceremonijale i objasniti ih u općem povijesnom kontekstu, teško je isto očekivati i nekoliko desetljeća kasnije kada se situacija korjenito izmijenila. „Reprezentacija“ postala je gotovo čaroban koncept kojim povjesničari objašnjavaju skoro sva dvorska događanja, od ekshibicija vladara koji se pojavljuju kao Apolon (Luj XIV.), višesatnih demonstracija vojne moći u Hofburgu pa sve do ritualnih vjerskih procesija i svetkovina na određene blagdane. Reprezentacija je objasnidbeni koncept kojim se tumači i vladarska politika i dvorska svakodnevnica. Reprezentacija je posebice tipična za barokno doba, kada je vladari stavljali ispred osobne udobnosti, ekonomske racionalnosti ili političke pozicije.⁶ Ona se može prepoznati u svim dvorskim događanjima. No, nakon što se ta dvorska događanja identificiraju, nužno ih je svrstati u različite kategorije koje će poblize odrediti samu funkciju izdvojenih

zbivanja. Tek tada će postati jasnije strukture dvorskih odnosa koje su stvarni sadržaj svih tih događanja. Kombinirajući poznate i dostupne izvore, povjesničar otkriva dvorske „aktere“ koji su često glavni pokretači zbivanja. Također, otkrivaju se dvorske funkcije, donedavno još rijetko temeljitije obrađivane u austrijskoj historiografiji. Postojanje dvorskih luda (*Hofnarren*) primjerice, potvrđuju brojni izvori direktno, međutim opsežnija studija transformacije njihove uloge još ne postoji. Druga važna skupina koja se izdvaja u dvorskome kontekstu su i – žene.

Beatrix Bastl, Gernot Heiss, Katrin Keller i Susanne Claudine Pils su vjerojatno napravili najveći iskorak u posljednjem desetljeću, barem u pogledu istraživanja povijesti žena u Habsburškoj Monarhiji;⁷ Gernot Heiss i Beatrix Bastl studijama plemkinja na bečkom dvoru koje se u velikoj mjeri oslanjaju na eliasovski tip analize i na brojnim komparacijama s bliskim francuskim dvorom, a Katrin Keller svojom povijesti dvorskih žena, *Hofdamen*.⁸ Te najčešće vrlo ljupke i uočljive djevojke, kolektivno nazivane *Frauenzimmer*, nisu promakle pozornosti niti starijih povjesničara koji su pisali o habsburškom dvoru i rezidenciji. Tako ih spominje Ann Tizia Leitich, nakon nje i mnogi drugi, no nitko ih do Katrin Keller nije smjestio u širi kontekst dvorskog društva, odredio im političku i društvenu ulogu i samim time pokušao definirati njihovu važnost. Zbog toga njena analiza gotovo dvjesto žena na dvoru različite dobi i socijalnog podrijetla može s punim pravom poslužiti kao ishodišna točka novih studija istraživanja bečkog dvora. U knjizi *Tugend, Liebe, Ehre*⁹ Beatrix Bastl je uspjela pružiti temeljiti pregled „rodnih tema“ u ranom novom vijeku, koristeći se pritom metodama sličnim onima grupe povjesničara oko Analā. Ona primjerice otkriva značaj poljupca, seksualnosti, čednosti, požude i grijeha u ranonovovjekovnom svijetu plemićkih žena i time pomiče istraživački naglasak s uobičajene političke ili kulturne povijesti prema historijsko-antropološkim fenomenima. Za razliku od te sveobuhvatne knjige, potrebno je izdvojiti još i studije Susanne Claudine Pils koje se temelje na istraživanju korespondencije Ivane Terezije Harrach (rođ. Lamberg) i njezina supruga Ferdinanda I. Bonaventure. Pils Ivanu Tereziju i njena pisma (koja su neka vrsta dnevnika) prikazuje kao reprezentativni primjer žene u ranonovovjekovnom gradu i tako dolazi do brojnih spoznaja o gradskoj, kulturnoj, rodnoj, ali i političkoj historiji. O otvaranju i razvoju austrijske historiografije svjedoči i djelo koje je, doduše po temi različito, ali je nedovjbeno po doprinosu važno. Radi se o članku Wolfganga Scheffknechta pod nazivom „Arme Weiber: Bemerkungen zur Rolle der Frau in den Unterschichten und vagierenden Randgruppen der frühneuzeitlichen Gesellschaft.“ U toj se studiji obrađuju marginalizirane žene u nižim društvenim slojevima koje su bile zaposlene diljem Monarhije, primjerice na području Vorarlberga, kako na dvoru i u kući, tako i u industriji.¹⁰ Time je otkriveno novo područje djelatnosti žena, ali i njihov društveno-socijalni status, dosada rijetko spominjan.

Spomenuti novi pregledi austrijske povijesti vrlo su brižno i ujednačeno koncipirani, a u njima je primjerice moguće uočiti trendove i stajališta historijske antropologije ili demografije te ekonomske, kulturne i drugih historija. Iako su rodnohistorijski pristupi u njima neshvatljivo slabo zastupljeni, oni otvaraju prostor za nove studije i nove istraživačke tendencije koje diktira suvremena historiografska

(hiper)produkcija. Međutim, u posljednje vrijeme je ponovno pokrenuto i sustavno izdavanje vrela za studije habsburške povijesti, kao što je zbornik „*Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18.-Jahrhundert)*.“¹¹ Istovremeno sa sintezama i kritičkim izdanjima vrela pokreću se projekti poput „*Patronage und Klientel am Wiener Hof*“ („Patronatstvo i klijentela na bečkom dvoru“) i „*Der Hofstaat Leopolds I.*“ („Dvor Leopolda I.“), čiji se rezultati već sada prezentiraju u novijoj literaturi.¹²

Važan pomak za uži predmet našeg istraživanja između ostaloga dogodio se s otvaranjem „debate o apsolutizmu“ (*Absolutismusdebatte*)¹³ početkom ovog stoljeća, koja je predložila već odavno nužnu reviziju klasičnog pojma „apsolutizam“ i njegovog sadržaja. Bez obzira koliko se često takve debate mogu pretvoriti u puke semantičke analize, one ujedno pružaju i uvid u neistražena područja ili potiču na nove analize historiografskih problema. U tome smislu, ova je debata pomogla u „otkrivanju“ plemstva u *novom* smislu. Povjesničari poput Marka Hengerera gotovo u potpunosti odbacuju pojam „apsolutizam“ kao neprimjereni koncept za opisivanje ranonovovjekovne političke i društvene strukture Habsburške Monarhije, priklanjajući se konceptu „diarhije“ dinastije i plemstva.¹⁴ Nadalje, prihvatimo li zaključak da se Habsburška Monarhija još 1740. nalazi po mnogočemu u „predapsolutističkoj fazi,“ a da su vladavine i razdoblja Karla VI. i Marije Terezije, dakle uzastopnih vladara, toliko strukturno različite, posve se opravdano može konceptualizirati novi pristup razdoblju vladavine spomenutih vladara, u austrijskoj historiografskoj tradiciji nazivan „dugim 16. stoljećem“ te klasičnim baroknim periodom. Pokrenuto je otvaranje kompleksa pitanja i problema, rijetko dotada detaljnije obrađivanog. U tom smislu je slaba recepcija Eliasovih teza, odnosno pokušaj da se na temelju Eliasova modela interpretira struktura habsburškog „dvorskog društva“ u Beču, otvorila neuobičajenu priliku za hvatanjem novog priključka austrijske historiografije s modernim tendencijama i smjerovima. Vrela koja su na raspolaganju otvaraju široke mogućnosti istraživanja, barem što se tiče 17. i 18. stoljeća. Primarna vrela koja njemačka historiografija dvorova već odavno koristi, kao što su djela Johanna Christiana Lüniga „*Theatrum ceremoniale historico-politicum* (...)“¹⁵ (1719./1720.), Friedricha Carla Mosera „*Teutsches Hof=Recht*“ (1754./1755.) i „*Grundsätze und Anmerkungen zur Känntnis des Teutschen Hofrechts*“ (1755. i 1757.) Johanna Phillipa Carracha, koja su itekako korisna i kada je riječ o istraživanjima rodnih odnosa na bečkom dvoru, kako su u svojem članku „*Hofdamen und Höflinge zur Zeit Kaiser Leopolds I.*“ dokazali Gernot Heiss i Beatrix Bastl. S druge strane, sve češća pitanja i probleme o bečkom dvoru i ranonovovjekovnom društvu, otvara strana historiografija, posebice engleska i nizozemska. Međutim, njihove se analize rijetko u dostatnoj mjeri oslanjaju na teže dostupna ili poznata vrela.

Ipak, novi pristupi i pitanja koje oni otvaraju lako se mogu povezati s već postojećim rezultatima; bogato istražena barokna arhitektura i urbanizam Beča tako mogu poslužiti kao temelj za nova istraživanja. Kao primjer se može istaknuti promatranje arhitektonskog, a time i gradskog prostora, kao izvrsno vrela za analizu uloge žene (uglavnom plemkinja) na dvoru ili rezidencijalnom gradu. Uz to, već je i Hubert Christian Ehalt u svojoj studiji bečkog dvora 17. i 18. stoljeća, prema izgledu soba muškaraca i žena na dvoru zaključio da se uloga žene u tom razdoblju postupno mijenjala i dobivala na značenju.¹⁶

1.2. Dugo vremena interes za dvorsko društvo bio je na marginama historiografije. Prije objavljivanja *Dvorskog društva*¹⁷ Norberta Eliasa (1897.-1990.) povijest ranonovovjekovnih dvorova uglavnom je bila anegdotalnog karaktera, te je samo rubno ulazila u sfere kulturne historije. Eliasovo djelo ne samo da je prekinulo s tom tradicijom, već je i promoviralo istraživačku tematiku elite i dvorske aristokracije koju je građanska historiografija često zanemarivala. Recepcija Eliasovih djela posebice u 1970-im godinama ne samo da je oživjela pisanje povijesti talijanskih, njemačkih ili španjolskih dvorova, već je i omogućila stvaranje precizne tipologije ranonovovjekovnih dvorova. Na osnovu djela Jürgena von Kruedenera „*Die Rolle des Hofes im Apsolutismus*“ (1973.) te Huberta Christiana Ehalta „*Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert*“ (1980.) i nekoliko članaka Emmanuela Le Roya Laduriea¹⁸ moguće je izdvojiti osnovne elemente dvora i dvorskog društva koji su bili u žarištu istraživanja kulturne historije tijekom 1970-ih: dvorske službe i institucije, ceremonijal, dvorska slavlja, integracija plemstva, ekonomija i ekonomska podloga te svakodnevni dvorski život. Ipak, historiografija o dvorskim društvima ostala je još neko vrijeme „*desiderata* moderne historiografije.“¹⁹ Proučavanje dvorske kulture i društva, kako sugerira njemački kulturni povjesničar Michael Maurer obuhvaća analizu pojave koja je zahvatila u većoj ili manjoj mjeri, sve umjetnosti i znanosti, sve „stupove društva“, odrazila se na sve medije i prisvojila ih, te tako ostavila neizbrisiv pečat srednjem i ranom novom vijeku.²⁰ U najširem smislu, prema Eliasu, ta se analiza može svesti na proučavanje fenomena „domestifikacije plemstva.“ Eliasov pristup problemu počiva na objašnjavanju kompleksnosti odnosa vladara (Luj XIV.) i njegovih podanika, odnosno postupno nastajanje i stvaranje *dvora* koji se sastoji iz tih relacija. Taj konceptualni model njemačka je historiografija uglavnom s uspjehom mogla aplicirati i na istraživanje ranonovovjekovnih zemaljskih dvorova.²¹ U tom smislu je bliži Eliasovu istraživačkom predlošku dvor Luja XIV. Bečki dvor je podosta drugačiji – on je s jedne strane bio znatno snažniji i utjecajniji od bilo kojeg njemačkog dvora s kraja 17. i početka 18. stoljeća; s druge strane pak odnos vladara kao što su Leopold I. ili čak Karlo VI. prema plemstvu posve je drugačiji od onoga Luja XIV. Prema Eliasovu tumačenju, francuski vladar „svjesno dvor pretvara u instrument vlasti“ nad plemstvom. Isti model dalje repliciraju i njemački povjesničari, pa tako i Jürgen von Kruedener jednaku ulogu pridaje njemačkim kneževima, prenoseći tako Eliasov koncept.²² Isto međutim u slučaju habsburškog dvora u Beču nije jednostavno prenosivo; argumentacija za takvu analogiju u ovom je slučaju najmanje prihvatljiva. Talijanska²³ i njemačka historiografija brzo su prihvatile Eliasov model odnosa vladara i podanika, te prema njemu ušli u analizu racionalnosti dvorskog društva i kulture. Njemački povjesničar Carl Hinrichs, oslanjajući se na Eliasovo djelo, tako zaključuje kako je dvor Luja XIV. „klasični, za Europu mjerodavni dvor.“²⁴ Za razliku od engleske, talijanska i njemačka historiografije prebrzo su u tim koncepcijama vidjele rješenje za njihovu problematičnu policentričnost dvorova. Zato ni ne čudi kako je dekonstrukcija „mita o moći Versaillesa“ došla od strane engleskih i nizozemskih povjesničara.

Pretpostavka da je dvor Luja XIV. postigao „potpuni integrativni i manipulativni uspjeh“ nije posve utemeljena čak ni u slučaju Francuske.²⁵ Uпитno je

nadalje, u kojoj se mjeri Eliasova teza o stvaranju dvora u Versaillesu²⁶ iz straha Luja XIV. prema ostatku aristokracije može primijeniti na primjeru bečkog dvora i uopće odnosa Habsburgovaca i njihovog plemstva. U Hofburgu se okuplja aristokracija i plemstvo te se stvara razgranati sustav uloga i dužnosti; ipak, važnost Belvederea princa Eugena Savojskog ili Laxenburga ostaje neizmjenjiva, a pandan tomu u Francuskoj je teško pronaći.²⁷ Carevi se tome nisu odupirali s istom strahom ili strahom kao što je to radio francuski kralj Sunce. Kategorije koje su kod Eliasa suprotstavljene, dakle vladar, knez, staleži i plemstvo, a koje u marksističkoj historiografiji tvore neku vrst „uvjetne alijanse“, u novijoj (historiografskoj) revaluaciji dvora, carskih institucija, vojske, staleža i plemstva više ne ostaju tako čvrsto razdijeljene i oprečne.²⁸ Postavlja se pitanje kakva je bila uloga žena na tako strukturiranom austrijskom dvoru, te kakav je bio njihov društveni položaj i ugled. Očito je da tip analize koji je Norbert Elias predstavio u *Dvorskom društvu*, u slučaju austrijskog dvora iziskuje ozbiljne revizije. No, to djelo ionako nije predviđeno kao univerzalni model analize ili „Passepartout historiografije dvora.“²⁹ Dok se Elias mogao poslužiti memoarima Saint-Simona kao vreloom (a njima se koristi u izobilju), a Kruedener Christianom Wolffom, dvorska historiografija bečkog Hofburga ostaje ograničena i uskraćena za takav tip izvornog materijala, što znači da je teže istraživati i rodne odnose.

Elias se nadalje bavi već spomenutim fenomenom „reprezentacije“, koji je dakako bio karakterističan i za sve druge ranonovovjekovne dvorove, bilo u Njemačkoj ili austrijskim nasljednim zemljama. Daljnju razradu Eliasova modela omogućili su recentni antropološki i etnološki radovi. Tako primjerice, Clifford Geertz u djelu *Negara* redefinira pristup odnosu vladara i njegovih „satelita“, te im, ipak ne lišavajući ih posve moći, dodjeljuje ulogu „političkih protagonista“, zarobljenih u ciklusima ceremonijala i dvorskih obreda.³⁰ Na takav su pristup krajem 1980-ih sve češće i povjesničari obraćali pozornost. Tako Christian Hubert Ehalt ili Jürgen von Kruedener istražuju dvorski ceremonijal u Beču i baroknu transformaciju grada s obzirom na reprezentaciju apsolutističke moći. Međutim, trebalo je razbiti okvire zadane *Dvorskim društvom* i pronaći prihvatljiv interpretativni model koji bi objasnio habsburški *Sonderweg*, a da se pritom ne zanemare ili izostave ranije spoznaje. Kruederova i posebice Ehaltova istraživanja s pravom ističu da je neke fenomene uređenja dvorskih društava moguće objasniti racionalizmom vladara i dvorskog plemstva, ali s druge strane njihovo ograničenje predstavlja pretpostavka da je Eliasov tip analize moguće univerzalno i analogijski primijeniti. Također, Ehaltovo shvaćanje modernizacije i racionalizacije dvora gotovo je isključivo usmjereno na pitanje carske moći, dok je plemićki položaj neovisan o toj moći ostao neistražen.³¹ Nizozemska je historiografija dugo tražila izlaz iz takve zamke, a u posljednje vrijeme joj to češće i uspijeva – možda su najbolji primjeri radovi Jeroena Duindama³² – koji, oštro kritizirajući Eliasovu konceptualizaciju, uspijeva pronaći za analizu novu analitičku formulu za kompleksnije dvorsko društvo, kao što je, primjerice, bečko. Njegova primjedba da je tumačenje kako plemstvo gubi moć u korist vladara zastarjelo, nalazi plodno tlo upravo u analizi habsburške rezidencije te dvorskog društva i sustava u 17. stoljeću.

Rezultati pomaka kako austrijske tako i njemačke historiografije vidljivi su iz nekoliko primjera. Već od 1980-ih godina postupno su vidljivi odmaci kada je riječ o klasifikaciji dvorova. Među prvima je to napravio njemački povjesničar Aloys Winterling u djelu „*Hof der Kurfürsten 1688-1794*“ (1986.) zaključivši da je dvor prvenstveno sredstvo „kneževske reputacije,“ a ne sredstvo provođenja vladarskog apsolutizma.³³ Volker Bauer je u svom neopravdano zanemarenom djelu „*Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*“ (1993.) s pravom iznio vrlo plauzibilnu klasifikaciju dvorova Johanna Phillipa Garracha iz 18. stoljeća na „manje“ (grofovski, kneževski, itd.), „srednje“ (biskupski, nadbiskupski, itd.) i „velike“ (carski, kraljevski, itd.) dvorove.³⁴ Bauer u svojoj klasifikaciji izdvaja bečki dvor kao samostalni tip carskog dvora (*Kaiserhof*), ali još uvijek taj tip ne izdvaja izvan okvira njemačkih dvorova.³⁵ I Winterling i Bauer svojom kritičnošću prema Eliasovom modelu analize dvorskog društva svjesno otvaraju raspravu o analitičkim kategorijama koja će mnogo doprinijeti kasnijoj temeljitoj teorijskog reviziji pojma „apsolutizam.“ Već spomenuta „debata o apsolutizmu“ tako potvrđuje Winterlingove zaključke o dvoru u Kölnu i dokazuje da i u bečkom slučaju dvor nije jednostavno središnja institucija apsolutističke vlasti, te da je dvor ustvari bio manje centraliziran nego što su to Habsburgovci htjeli. Upravo na temelju takvih debata i pojedinačnih studija institucija, rodni i plemićkih odnosa ili dvorske ekonomije stvoren je pojam „habsburškog tipa dvora (i dvorskog društva),“ iako se čini da taj termin još nije historiografski ustaljen.

ARISTOKRACIJA HABSBUŠKE MONARHIJE U TRANSFORMACIJI

Slika dvorskog života uvelike je određena prikazom *sjaja* bečkog dvora i njegova francuskog pandana. Već je Ljudmil Hauptmann pišući austrijsku povijest ustvrdio da je „(...) Austrijska monarhija kao samostalna velika vlast (...), blistajući se sjajem baroka, koji je tada učinio Beč kulturnim takmacom Versaillesa.“³⁶ Nakon vjerskih ratova koji su obilježili 16. i 17. stoljeće te turskih koji kulminiraju u 17. stoljeću opsadom Beča i mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.), habsburški vladar imao je otvoren prostor za uspostavu centralističkog oblika vladavine koji je rezultirao ulaskom Monarhije u fazu visokog, dvorskog, apsolutizma.³⁷ Kao što je već Norbert Elias ustvrdio, izraz „apsolutizam“ treba i u ovom razdoblju shvatiti uvjetno i sa zadržkom.³⁸ Isto treba učiniti i kada se razmatra apsolutistički način vladavine baroknih habsburških vladara, Leopolda I., Josipa I. i Karla VI.³⁹ Plemstvo, koje već u 16. stoljeću pokazuje jasnije znakove komercijaliziranosti i „socijalne discipliniranosti“ („*Sozialdisziplinierung*“),⁴⁰ u vrijeme protureformacije i katoličke obnove doživljava značajne transformacije.⁴¹ Vladarska dužnost čuvanja, održavanja i propagiranja jedne i ispravne vjere uvelike utječe na društveni i politički položaj plemstva; ortodoksni protestanti emigriraju ili se prikrivaju i povlače, oportunisti i karijeristi diljem Monarhije i teritorija Carstva prelaze na katoličanstvo i priklanjaju se caru. Stvara se novi model „plemičke socijalne discipline,“ na koji apsolutizam vladara ima jednak utjecaj kao i protureformacijska politika.⁴² Naime, dvor je slika društva; on reprezentira državu s carem na čelu kao jedinstven socijalni sustav i instrument moći s jasno određenom hijerarhijskom

ljestvicom. Sedamnaestostoljetni dvorski ceremonijal baštini srednjovjekovnu sakralnu tradiciju i vjeru u kraljevu vezu s Bogom. To je temelj carskoga „božanskog prava.“⁴³ Car, otac Monarhije, tako je simbolički prikazan kao najznačajnija osoba na dvoru.⁴⁴ Te promjene zahvaćaju i plemkinje, iako u manjem broju. Dok je prelazak plemića s protestantizma na katoličanstvo bio motiviran i političkim ambicijama, nedostatak istih kod žena očit je u manjem broju preobraćenih plemkinja. One su kao supruge katoličkih plemića do njihove smrti mogle djelovati i u okvirima dvorskog društva.⁴⁵ Naravno, carska kuća je izuzetak. Kao primjer možemo istaknuti Elizabetu Kristinu, suprugu cara Karla VI., koja je bila rodom iz protestantske njemačke obitelji, no ambicije njenih roditelja prisilile su ju na vjersku konverziju i prilagodbu strogo katoličkom životu bečkog dvora. O njezinoj potrebi da dokaže i demonstrira svoju privrženost austrijskoj dinastičkoj pobožnosti svjedoče i brojne vjerske ceremonije, procesije i hodočašća, posebice u Mariazell.⁴⁶ Suprotan slučaj pruža primjer Esther Starhemberg koja „je rođena kao protestant i svoju je vjeroispovijest sačuvala do smrti,“⁴⁷ pa se zbog toga morala povući u Regensburg. Unatoč takvom udesu, njen je utjecaj na mladog Guida Starhemberga⁴⁸ izuzetan, što potvrđuje njena sačuvana korespondencija.⁴⁹

Karl Vocelka u svom pregledu austrijske povijesti⁵⁰ razdoblja 17. i ranog 18. stoljeća naziva „razdobljem junaka“ (*Heldenzeitalter*).⁵¹ Unatoč novijoj historiografiji koja u pokušajima rekonstrukcije takve romantičarske interpretacije povijesti ističe višeslojnost tog razdoblja i pomiče fokus s pojedinaca i pojedinačnih biografija „junaka,“ ipak bez analize pojedinih ličnosti poput primjerice Eugena Savojskog ili Eusebiosa von Liechtensteina ne možemo dobiti jasnu sliku proučavanog razdoblja. Leopolda I. (1640.-1705.) već su suvremenici nazivali *velikom*.⁵² Baš kao i u slučaju princa Eugena, historiografija se poglavito bavi njegovim ratovima na istoku zemlje, dakle s Osmanskim Carstvom, a izostavljaju se ratovi na zapadu.⁵³ No za razumijevanje razvitka austrijskog plemstva i bečkog dvora ključan je upravo rivalski odnos dinastije (Leopolda I.) prema Francuskoj i Luju XIV., koji se s vremenom počinje manifestirati u gotovo svim kulturnim i društvenim segmentima. Suvremena historiografija sve je sklonija prihvaćanju koncepta „ravnoteže europskih sila,“⁵⁴ dakako Francuske i Habsburške Monarhije, u razdoblju od 1648. do 1714. Leopold I. je na ekspanzionističku francusku politiku, koja je promovirala Luju XIV. kao univerzalnog vladara, morao reagirati politikom koja je težila uspostaviti ravnotežu.⁵⁵ Ta je težnja nedvojbeno imala utjecaj i na samo funkcioniranje dvora. Također, upravo je u to doba, dakle od 1699. pa do njegove smrti 1705. provedeno „domesticiranje“ plemstva u užem smislu. Naime, navedene konfesionalne promjene koje je omogućila suradnja vladara i crkve (tzv. konfesionalni apsolutizam), te nestanak opasnosti na istoku Monarhije omogućili su stvaranje habsburške rezidencije u Beču, a time i razgranatog dvorskog društva. Vojni uspjesi (1683.-1697.; 1700.-1713.; itd.) i reforme koje je proveo princ Eugen, pogotovo uvođenje stajaće vojske, dvorskom su apsolutizmu svakako predstavljali bitnu potporu.⁵⁶

Bečko je dvorsko društvo, kao što su s pravom uočili mnogi povjesničari, bilo iznimno kompleksno. Već u 17. stoljeću formira se *dvorsko plemstvo* koje će ubuduće predstavljati osnovu *dvorskog društva*. To su uglavnom dinastiji vjerne

katoličke (ili rekatolizirane) obitelji nasljednih zemalja, poput Schwarzenberga, Dietrichsteina, Windischgrätza, Sinzendorfa, Starhemberga, Liechtensteina ili Harracha, češke obitelji kao primjerice Kaunitz, Kinsky ili Lobkowitz te poneki ugarski magnati, obitelji Batthyány, Pálffy ili Esterházy.⁵⁷ Dakle, kada se govori o austrijskom plemstvu, odnosno u užem smislu *dvorskom plemstvu*, ne može se nikako govoriti o kompaktnoj grupaciji. To je iznimno uspješno dokazao i Jaroslav Pánek u analizi češkog plemstva 16. stoljeća zaključivši da su upravo rješenja Ferdinanda I. predstavljala obrazac komunikacije i povezivanja češkog plemstva s austrijskom vladarskom kućom.⁵⁸ Nedvojbeno je da je Ferdinandov politički program i pristup u odnos s češkim plemstvom, kojeg su učestalo prakticirali i njegovi nasljednici, bitno utjecao na slobodnije ponašanje vladara prema plemstvu, barem u usporedbi s dvorom u Francuskoj Luja XIV. Habsburški su vladari tako mogli zahvaljujući dvorskim strukturama i ustaljenoj dvorskoj svakodnevici organizirati plemićki „personalni savez“ koji je bio mnogo veći nego uobičajeni *Hofstaat*. Upravo zbog toga su habsburški vladari mogli dozvoliti promjene u kontaktu dvora s plemstvom u pojedinim vremenima.⁵⁹

Bilo da se neposredno regrutira iz redova visokoga plemstva ili pak paralelno s njime, od 17. stoljeća nastaje i dvorska birokracija, koja od tada postupno raste i dobiva na značaju.⁶⁰ Ranonovovjekovni dvorski aparat bio je svojevrсна mala društveno-politička organizacijska jedinica, kolektivno nazivan *Hofstaat*⁶¹ (= „dvorska država“). U slučaju Habsburške Monarhije, osnovu njegova ustrojstva definiraju kasnosrednjovjekovni dinastički zakoni, koji su u ovom, ranonovovjekovnom razdoblju mijenjani po potrebi. Transformacija društva, ponajviše

Sl. 1. Eleonora Gonzaga mlada prikazana kao Dijana.

plemstva, u 17. stoljeću postaje sve očitija; s „feudalnih ratnika-gospodara“ aristokracija se pretvara u „dekorativno ceremonijalno plemstvo.“ Norbert Elias taj je fenomen nazivao „podvorivanje“ (*courtization*) ratnika.⁶² Odgoj plemstva, koji je u 16. i 17. stoljeću zahtijevao i umrežavanje i opismenjivanje plemstva, tako je izazvao duboku promjenu u samome načinu njegova razmišljanja. Vjerojatno u jednakoj mjeri kao i dvorski ceremonijali su i dvorske službe korištene kao sredstva discipliniranja i distanciranja plemstva.⁶³ Carska služba otvarala je plemstvu nove financijske i gospodarske mogućnosti o kojima je aristokracija postupno postajala ovisna, baš kao i obratno, car o aristokraciji. Tako je neizravno i došlo do povećanja ravnoteže u odnosu žena i muškaraca. Potreba za dvorskim damama i sluškinjama porasla je s povećanjem dvorskog osoblja, što je vidljivo i iz nove arhitekture i rasporeda soba mnogih plemićkih palača. Također, *Pietas Austriaca* ili *Austriacae*,⁶⁴ karakteristika Habsburške Monarhije 16. i 17. stoljeća, kao konfesionalna politika dinastije, imala je utjecaj na rodne odnose. Uz vjerske konverzije koje su prakticirale i aristokratske djevojke spremne za udaju i sklapanje političkih brakova, takva politika dinastije značila je i promjene na dvoru. Konkretno, u vrijeme Ferdinanda II., Ferdinanda III. i Leopolda I. s dvora nestaju carski bastardi i ljubavnici iz dvorskih krugova. Potvrđuju to i brojni diplomatski izvori.⁶⁵ Tek će se Josip I. ponovno okrenuti praksi „galantnih avantra s plemićkim damama i službenicama na dvoru.“⁶⁶

Dvije Eleonore Gonzage, supruge careva Ferdinanda II. i Ferdinanda III., znatno su nadživjele svoje muževe. To je u datom trenutku značilo i da ženski dio *Hofstaata* raste, odnosno da postoje paralelno više „sekcija“ koje su bile međusobno ovisne.⁶⁷ Dapače, može se reći da tijekom vladavine carica – udovica često *Hofstaat* nadmašuje uobičajene dimenzije jer mu se pribrajaju i primjerice konjušar (*Stallmeister*), gospodar kuhinje (*Küchenmeister*) i puno osoblje. Bilo je to s razlogom; budući da su te udovice nerijetko boravile u ljetnim rezidencijama ili Hofburgu, njihov je *Hofstaat* bio odvojen od carskog.⁶⁸

ŽENE NA BEČKOM DVORU – NEKOLIKO PRIMJERA

III.1. In spem prisci honoris. O ženama na dvoru Habsburgovaca do 17. stoljeća malo znamo. Vrela koja o njima govore najčešće su opisi ceremonija za razne svetkovine, turnira, sprovoda ili vjenčanja. Usto, o rodnim je odnosima moguće ponešto saznati i na temelju kraljevskih ili carskih odredbi koje definiraju uloge žena na dvoru. Tako, primjerice, odredbe i upute za *Frauenzimmer* (= zbirna imenica kojom se obuhvaća sve žensko osoblje) i *Obersthofmeisterin* (= glavna dvorska gospodarica) iz 1518., 1627. i 1671. godine omogućuju praćenje razvoja uloga pojedinih plemićkih žena na carskom bečkom dvoru.⁶⁹ Najveći broj žena na dvoru je bio involviran u služinske poslove. Radilo se o ženama i djevojkama koje su bile zapošljavane u kuhinji, laštile srebro, uređivale odaje, pripremale kupke i sl. O njima vrela najčešće ne govore ništa, a njihova imena nalaze se tek u suhoparnim popisima dvorskog personala ili kao dio putne povorke koju car ili carica vode sa sobom. Također, malo se zna i o pojedinim plemićkim djevojkama koje su bile u rangu iznad same posluge, no ipak nisu obnašale neke formalne

dvorske dužnosti. Najčešće se radilo o kćerkama plemića koje nisu bile iz ovih ili onih razloga involvirane u dvorsku hijerarhiju, ali su ipak sudjelovale u glavnim manifestacijama. Međutim, nedvojbeno se može govoriti o svojevrsnom „ženskom dvorskom ustrojstvu,“ ili preciznije *Frauenhofstaat* (= ženski dvorski aparat) koji je obuhvaćao sve žene u dvorskoj službi carice. Katrin Keller tvrdi da je postojao krug ljudi u caričinoj službi koji je djelovao na bečkom dvoru u određenoj mjeri odvojeno od carevog dvorskog aparata, a bio je barem u polovičnom omjeru sastavljen od žena.¹⁷⁰ Uglavnom su ga činile *Hofdamen* i *Hoffräulein* (= dvorske dame i gospođice), plemenite djevojke koje bi se kraće vrijeme (dakle uglavnom nekoliko godina) nalazile u dvorskoj službi carice. Teško je reći od kada su *Hofdamen* točno prisutne na dvoru, ali već je u srednjem vijeku postojala potreba za takvim oblikom *sluga* – povjesničar Peter Burgess je, analizirajući Hegela, napisao sljedeće:

„iako se gospodar prema slugi odnosi kao prema jednostavnom objektu, gospodar nije u mogućnosti odmah uspostaviti odnos (...) spram svijeta objekta. Gospodar se prema objektima u svijetu stvari može odnositi samo preko posredništva sluga (...). Njihov je odnos sad asimetričan: sluga je ogledalo koje odražava gospodara ali gospodar je ogledalo koje odražava samo njegov ili njezin lik.“¹⁷¹

Potreba za takvim *slugama* rasla je i s vremenom se mijenjala; čim plemstvo, a time i dvorsko društvo, poprima „dekorativni“ karakter, u središte dolaze od vlasti brižno inscenirane predstave koje u zatvorenom karakteru baroka pronalaze pravu umjetničku podlogu. A ceremonijal,¹⁷² koji postupno ovladava dvorskim zbivanjima kao neka vrsta „dvorske liturgije,“¹⁷³ postaje medij te transformacije. Takve su promjene postupno nekog *slugu*, ili u slučaju *Hofdame* sluškinju, pretvorile u nositelja dužnosti, sudionika i sukreatora dvorskih priredbi i svečanosti. Takve službe su bile i komunikacijsko sredstvo plemstva i vlaraskog para ili dinastije, a kontak *Hofdame* i njene carice ili kraljice znao se održavati i nakon što bi plemkinja napustila svoju dužnost, što potvrđuju vrela.¹⁷⁴ Tako se usložnjavao sustav umrežavanja dinastije i plemstva.

Kao što smo već napomenuli, početkom 17. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji plemstvo općenito doživljava znatnije transformacije – u pogledu obrazovanja, poslovanja, odnosa s vladarom i slugama – dakle, i u načinu života. Habsburški dvor ostaje jedan – bečki, pošto u 17. stoljeću izumiru obje druge austrijske loze Habsburgovaca, donjoaustrijska (1619.) i tirolska (1665.).¹⁷⁵ Jedan, središnji dvor, kakav postupno postaje bečki, podrazumijevao je i koncentraciju aristokracije iz čitave Monarhije na užem području. Svršetkom epohe podjela i diobi Austrije, stvara se i zajednički austrijski gospodarski prostor (*Wirtschaftsraum*) koji izuzetno utječe na ubranu integraciju dvorskog plemstva.¹⁷⁶ Dvor je zahtijevao veća proširenja te stvaranje razgranatije službe na samom dvoru.¹⁷⁷ Dok je još u drugoj polovici 16. stoljeća na bečkom dvoru stalno obitavalo oko 500 osoba, u vrijeme vladavine Karla VI. on skupa sa svim plemićkim obiteljima broji oko 10 000 osoba.¹⁷⁸

Beč je kao glavni grad postao veliko odredište migracija mladih djevojaka iz drugih, siromašnijih dijelova Austrije.¹⁷⁹ Te su se žene zapošljavale kao posluga,

ili na samom carskom dvoru, ili u obližnjim bečkim plemićkim palačama. No, žene koje je dvor zapošljavao nisu bile samo dio posluge, kako bi se možda moglo pogrešno pretpostaviti. Dapače, mnoge žene plemićkoga podrijetla, supruge i kćeri kakvog Liechtensteina ili Harracha, rade primjerice na organizaciji ceremonija, pa čak i u pripremama političkih i diplomatskih prijema. One su u službi cara; dakle *Amtsträgerinnen* (= nositeljice dužnosti). Radilo se o često vrlo educiranim i brižno odgajanim mladim aristokratkinjama.¹⁸⁰ One su dakako uz sebe imale i čitavu plejadu pomoćnica i sluškinja.¹⁸¹ Uloga tih dvorskih dama varira u raznim razdobljima. U „razdoblju triju carica,“ o kojem će podrobnije biti riječi kasnije, kada su intrige i zakulisne igre bile dvorska svakodnevnica, vrata svih soba (pa i službenih) ostajala su otvorena, što znači da su i njihove *Hofdamen* mogle čuti poneke političke razgovore.¹⁸² One su, za razliku od svojih „nadređenih“ nositeljica dužnosti, mogle biti akterke slavlja, dok na formalnim dvorskim ceremonijama to nisu mogle.¹⁸³ Sve žene koje su bile u dvorskoj službi, dugo su ih se pokušavale domoći i to ponajviše uz pomoć obitelji. O tome primjerice svjedoči bogata korespondencija Marije Maksimilijane von Scherffenberg upućena bratu Fanji Albrechtu von Harrach tijekom 1657. godine.¹⁸⁴

Zanimljivo je, ali i razumljivo, da je uloga habsburških žena u politici najprije porasla u španjolskom dijelu Monarhije. Na dvoru Filipa III. (1578.-1621.) „središnju diplomatsku mrežu čine tri žene Habsburgovke“¹⁸⁵ – carica Marija, njena kći nadvojvotkinja Margareta, tzv. *Dame de deuil* i Filipova žena, kraljica Margareta. Njihova je uloga poveznice između austrijskih i španjolskih Habsburga bila izrazito naglašena, pa su tako uvelike bile kreatorice politike Filipa III. Zadržavši tradicionalna obilježja žena habsburških vladara, dakle pobožno držanje i povučenost, one su upravo te vrline koristile u političke svrhe, kao svoju prednost. Tako je lokacija diplomatskih pregovora često bio poznati karmelićanski samostan Las Descalzas.¹⁸⁶

III.2. *Unum seqor.* Car Maksimilijan I. (1459.-1519.) svoju politiku ženidbama provodio je ne samo u krugu najuže obitelji; čitav dvor, a pogotovo mlade žene, bile su prisiljene obraćati veliku pozornost na odabir supružnika. Zato su u dvorski krug primane obično mlade djevojke, često i strankinje iz Italije. Radilo se o djevojkama plemićkog podrijetla, kao što je bila Marija Dijana da Gazoldo iz Mantove.¹⁸⁷ Srednjovjekovna politika da gospodar raspolaže svojim slugama, pa tako dogovara i određuje bračnog partnera, uzima maha za Maksimilijanove vladavine.¹⁸⁸ Upravo u to vrijeme počinju se sastavljati i prvi (očuvani) bračni ugovori. Dio ugovora s frazom koja se najčešće spominjala, „mit mund und hand versprochen und zuegesagt,“ („usmeno i rukom obećan i uglavljen pristanak“) svjedoči o tome da su se u srednjovjekovnom razdoblju takvi ugovori provodili bez pismene potvrde.¹⁸⁹ Međutim, pismena potvrda otvara prostor za analizu koja omogućuje stvaranje podrobnijih spoznaja o položaju pojedinih plemkinja. Naime, uz razlog sklapanja braka navedenog u arengi i uvodne formule invocacije, dodavana je i formula po kojoj car, carica ili carica – majka „mit allerniedigsten consens und willen“ („s najmilostivijim pristankom i voljom“) blagoslivljaju brak. Taj se dodatak nalazi u ugovorima zaručnika koji su bili u dvorskoj službi, odnosno *Hofstaatu*.⁹⁰ Iz toga je i jasno što obje strane dobivaju: carski odnosno vladarski par dobiva kontrolu

nad svojim dvorskim službama i tako posredno i nad plemstvom, te povod za organizaciju nove dvorske svetkovine u kojoj će imati glavne uloge; s druge strane obitelji koje su sklopile brak samom prisutnošću carskog para i vrijednošću njihova vjenčanog dara dobivaju potvrdu statusa na dvoru.⁹¹ Taj su status mnogi očevi plemićkih mladenki itekako skupo plaćali. Takav je način stjecanja reputacije i statusa plemićkih obitelji na dvoru već postojao i u srednjem vijeku, a do 18. stoljeća se razvija i postaje sve učestaliji u Habsburškoj Monarhiji.

Određene promjene u odnosu na srednjovjekovno pravno stanje mogu se uočiti usporedbom s novim ritualima i svetkovinama koje se sve češće uvode. Dok je srednjovjekovni habsburški dvor imperijalni mit (Habsburga) otvoreno reprezentirao u plemićkim turnirima i spektakularnim borbama, renesansni i pogotovo barokni dvor koriste scenske ceremonije.⁹² Uz ženidbene ceremonije i u doba Maksimilijanove vladavine se već organiziralo ceremonije u čast carici i njenim dvorkinjama. Tako je primjerice 1500. u Augsburgu upriličena prava predstava, neka vrsta „festivala ljepote.“ Kraljica Blanka Marija (1472.-1510.), rodnom iz obitelji Sforza, u crnoj je haljini jahala bijelog konja, praćena njenim dvorskim damama koje su bile također u crnome na bijelim konjima, dok ih je na kolima slijedio kraljevski *Frauenzimmer*.⁹³ Naravno, najviše primjera takvih scenskih svečanosti moguće je naći u izvještajima s carskih vjenčanja. U sklopu slavlja svadbe Ferdinanda III. i Marije Ane organiziran je balet 1637. godine u Regensburgu, u kojemu je glavna uloga upravo pripala nadvojvotkinji i njenim damama.⁹⁴ Vjenčanja u ranonovovjekovnom kontekstu ne možemo shvatiti kao privatni čin motiviran ljubavlju, već kao javno društveno zbivanje.⁹⁵ S toga je potpuno razumljivo da je takva slavlja dvorskih službenica vladarski par koristio kao povod za prezentaciju vlastitog sjaja. Dakle, u centru takvih slavlja samo su se nominalno nalazili mladenci; glavnu pozornost odvlačio je „nastup“ cara ili kralja.⁹⁶

Carice i kraljice u 16. i 17. stoljeću imaju važnu ulogu i u provođenju carske politike; one na određen način upotpunjuju sliku vladarske *pietas*. U doba vladavine Ferdinanda III. i Leopolda I. duhovnost i odnos dinastije s crkvom postaju ključni dio vladarske politike i dvora, posebice nakon što je plemstvo već posve prihvatilo katoličko usmjerenje dvora, a osmansko-francuska politika dolazi u središte dvorske pažnje. Pošto su habsburški carevi i dalje slijedili Maksimilijanova dinastička načela, gotovo su u pravilu imali više brakova, a posljednja bi supruga često nadživjela svog bitno starijeg supružnika. Tako bi carice ostajale na dvoru kao udovice i pritom zadržale vlastiti *Hofstaat*. To je bio slučaj i s Eleonorom Gonzagom Mlađom (1630.-1686.), koja je kao udovica Ferdinanda III. nakon njegove smrti ostala važan faktor na dvoru, postavši poticateljica glazbene umjetnosti.⁹⁷ Upravo je ona osnovala i vjerojatno najpoznatiji ženski red, tzv. *Sternkreuzorden*⁹⁸ odnosno „red zvjezdanog križa,“ u znak sjećanja na križ koji je tokom požara 1668. na dvoru ostao očuvan. To ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da je Eleonora Gonzaga odgojena u samostanu sv. Orsola u Mantovi.⁹⁹

Ženski redovi su po svome ustroju bili zatvoreniji od brojnih muških ranonovovjekovnih redova. Češće su bili direktno povezani s crkvom, odnosno samostanima. Jedini red koji je bio usporediv s muškim redovima bio je upravo *Sternkreuzorden*. Iako red nije bio u sklopu samostana, pa su u njega primane i

udane žene, njegova je svrha bila vjerska, „ozdravljenje duše,“ što je vidljivo i iz njihovog gesla *Salus et Gloria*.¹⁰⁰ Redu su pristupale plemkinje katolkinje bliske dvorskom krugu carice. Malo je poznato o ranoj djelatnosti tog reda. Integrativna uloga reda nadilazi čak i sam dvor. Zahvaljujući religijskom štovanju sv. Križa, te su plemkinje bile u mogućnosti izravno se povezati i s narodom. Redovi poput spomenutog postupno su aristokratizirani i sekularizirani pa je obični puk s vremenom isključen, odnosno red je sveden na regularnu dvorsku službu. Posljednja supruga Leopolda I., Eleonora Magdalena von Pfalz-Neuburg (1655.-1720.) red je 1688. godine reformirala i obnovila njegovu vjersku dimenziju.¹⁰¹ Njena kasnija djelatnost na dvoru kao carice-udovice također je usko vezana uz autoreprezentaciju pobožne vjernice i poklonice sv. Križa.¹⁰²

Carica Eleonora iznimno dobro ilustrira dinastički odnos prema vjeri i katoličanstvu. Samo geslo, *fortunante deo*,¹⁰³ koje se pojavljuje na zlatnim kovanicama izvrsno svjedoči o caričinom stavu i usmjerenju. S druge strane, iako se carica posvetila oblikovanju duhovnog aspekta dinastičke politike, što pretpostavlja i adekvatnu sliku u javnosti, njezin je politički angažman postojan i dugotrajan. Isprva je bila orijentirana na pomaganje i zagovaranje vlastite obitelji. Beč i Pfalz-Neuburg, odnosno Düsseldorf nikada nisu bili bliži nego u njezino doba.¹⁰⁴ Dakako, Leopold i njegovi pobočnici, bilo da se radilo o Liechtensteinu, Wratislawu, Lobkowitzu ili Eugenu, kreiraju politiku Monarhije. Carica je u to doba još stajala po strani. No, ne zadugo. Leopoldova smrt (1705.), a zatim i Josipova, ispraznila je bečko prijestolje do Karlova dolaska. Prazninu je trebala popuniti upravo Eleonora jer joj je Leopold I. oporučno ostavio prijestolje u slučaju njegove smrti i maloljetnosti njegovih nasljednika. Oporuka je bila prilagođena ovakvoj situaciji. Eleonora je

Sl. 2. Carica Eleonora Gonzaga starija.
Portret: Justus Sustermans, 1623./1624.

isprva odbila prihvatiti ulogu regentice, no ipak ju je preuzela 17. travnja 1711. godine. Tako je Eleonora preuzela dužnost u izrazito turbulentnom razdoblju za istočni dio Monarhije, kada su je ugarski staleži odmah osporila. Eleonora tada pokazuje svoju odlučnost i sposobnost te se okružuje ministrima koje sama bira, ne uvažavajući previše mišljenja ministara koje je Karlo postavio za njene savjetnike do svog dolaska. Obilježje Eleonorinog regentstva, koje je trajalo devet mjeseci, je *Personalpolitik*.¹⁰⁵ Tako je nesuđena redovnica postala nesuđena carica i pokazala da habsburške žene nisu samo pobožne družbenice svojih muževa, već da mogu i preuzeti najviše dužnosti kada je potrebno. Na taj način je najavila „pravu“ caricu, Mariju Tereziju.

U Eleonorino vrijeme se i od njenog dijela dvorske službe, dakle njenih *Hofdamen* i drugih nositeljica dužnosti tražio poseban moralni stav i držanje. Zaduženja *Hofdame* postaju sve više religiozna. Tako u vrijeme ratova s Osmanskim Carstvom dame mole uz caricu.¹⁰⁶ Valja naglasiti da *pietas Austriaca*, čak i prije nego dolazi u zrelu fazu barokne pobožnosti, značajno utječe na promjenu rodniha odnosa. Već je Anna Goreth 1959. u svojoj knjizi „*Pietas Austriaca*“ istakla da je za obje linije Habsburga „tipičan element *Pietas* (...)“ pri čemu je utjecaj žena postao

Sl. 3. Dvorske djevojke i kavaliri; hrabri kavaliri skaču u potok oko dvorca kako bi uhvatili srca svojih odabranica. *Zdenek von Waldstein*, kraj 16. st.

vrlo važan.¹⁰⁷ Ideal carice bila je pobožna i suzdržana žena, uvijek spremna na pokoru i razne oblike askeze. Vrela otkrivaju da su se mnoge carice, primjerice Ana Tirolska (1585.-1618.) ili Eleonora Magdalena redovno prakticirale bolno samobičevanje.¹⁰⁸ No, nije riječ samo o caricama, već i o čitavoj dvorskoj službi u kojoj su bile žene. To se, primjerice, može iščitati iz naputaka za *Fräuleinhofmeisterin* (= dvorska gospodarica gospodica) ili „*Underhofmaisterin*“ Elizabete von Thonrádl iz 1627. godine. U njima piše da gospodarica mora biti katoličke vjeroispovijesti jer „u naš *Frauenzimmer* se primaju samo katoličke osobe,“ mora organizirati odlazak na misu svake nedjelje ili blagdana, slijediti procesiju na misu, paziti na držanje, urednost i ponašanje djevojaka, itd.¹⁰⁹ Ti su naputci jasan odraz politike dinastije, koja je postajala sve izraženije katolička. Utjecaj katoličkih *Hofdamen* na mlade plemiće ne smije se zanemariti. Dobar primjer za to pruža izuzetno moćna dvorska plemkinja Aurora Katarina Formentini, koja je svog budućeg supruga Adama I. Batthyányja uz podršku kardinala Petera Pázmányja uspjela preobratiti na katoličanstvo.¹¹⁰ Usto valja primijetiti da su spomenute odredbe bile vrlo restriktivne budući da se po strogosti mogu mjeriti sa samostanskima. *Hofdamen* su doista imale ograničen prostor kretanja, nisu se smjele zadržavati na stubištima ili velikim salama. Odlazak u grad bio je uvjetovan posebnom dozvolom odnosno pratnjom majke ili sestre.¹¹¹ Prema jednoj odredbi, nisu smjele ni voditi dulje razgovore s muškim osobljem više od dva puta tjedno. Treba to ipak uzimati sa zadržkom.¹¹² Strogi su propisi nedvojbeno kršeni u bezbroj prilika, o čemu najzad svjedoče i promjene koje su unijete u naputke iz 1671. godine i sve kasnije.¹¹³ Mnoga pitanja ipak ostaju i dalje otvorena: manjkava korespondencija ne može odgovoriti na pitanje je li čvrsto isplanirani i diktirani dnevni raspored za mlade *Hofdamen* značio gubitak slobode, a njihova percepcija grada također nije još uvijek poznata.¹¹⁴ Međutim, njihovo je prostorno discipliniranje moguće pojmiti i u kontekstu zadatka *Hofdame* koja sudjeluje u dvorskim ceremonijama na kojima točno zna svoj „prostor kretanja.“ Iz toga se može iščitati i barokni fenomen geometrizacije prostora, arhitekture i ceremonije.¹¹⁵

III.3. *Opum furiata cupido*. Kada je riječ o bečkome dvoru, moguće je izdvojiti dva tipa *Hofdamen* prema njihovoj podrijetlu: prvi tip djevojaka bi se dulje zadržao u ulozi dvorskih dama, a dolazile su najčešće iz Italije i Španjolske.¹¹⁶ Oba tipa djevojaka imala su utjecaja na promjenu svakodnevnog dvorskog života, primjerice u formiranju regulativa i kodeksa u oblačenju.¹¹⁷ Dame iz Španjolske su uvelike doprinijele postupnoj transformaciji ženske modne scene na dotad stilski dominantno „njemačkom“ dvoru promovirajući španjolski a nešto kasnije i talijanski (firentinski) modni stil. Fernand Braudel je taj stil najbolje opisao u svojim „Strukturama svakidašnjice,“ ističući glavne karakteristike: „španjolsku suzdržljivost, tamna sukna, uski prsluci, napuhnete hlače, kratki ogrtač, vrlo visoki okovratnik obrubljen nabranom ogrlicom.“¹¹⁸ Prodor španjolskog stila najočitiiji je, naravno, u ženskoj modi. Dobar primjer koji ukazuje na to je sprovod Margarete Austrijske, supruge Filipa III., 1612. godine, na kojemu dominiraju lagane „arhitektonične“ haljine i obuća.¹¹⁹ Dakako, španjolska je moda kratkih i laganijih haljina koje su nosile djevojke prilagođena mnogo hladnijim uvjetima bečkog

dvora. Hamburške tjedne novine izvještavaju da su djevojke u pratnji Margarete Terezije, španjolske infantkinje i zaručnice Leopolda I., došavši iz Španjolske na bečki dvor „skoro sve bile smrznute“ jer su bile „samo lagano obučene, kako se inače za vjenčanja nosi.“¹²⁰ Općenito rečeno, kako su dvorske ceremonije dobivale na važnosti, tako je i rasla potreba za raskošnim i prepoznatljivim haljinama, pogotovo kod djevojaka u dvorskoj službi, od kojih se takav raskoš i očekivao i zahtijevao.¹²¹ Međutim, početkom 17. stoljeća šarene i višebojne haljine će zamijeniti sve češće crnina, o čemu svjedoče i slike.¹²² Česti sprovodi i dani žalosti vjerojatno su tome doprinijeli. No, čini se da je to ponajviše utjecaj striktnog i zatvorenog španjolskog dvora. Odjeća od crnog sukna bila je „znak političke nadmoći „svjetskog“ Carstva Katoličkog Kralja,“ a isto je, zahvaljujući madridskom utjecaju, uzelo maha i u Beču.¹²³ Iako su utjecaji renesansne Italije na habsburškom dvoru vidni, od stila oblačenja pa sve do ponašanja dvorjanina, ipak Beč ne doseže „talijaniziranost“ kakva je primjerice prema mišljenju Peteru Burkeu karakteristična za dvor francuskog vladara Franje I.¹²⁴ Španjolski principi i obrasci ponašanja, odnosno utjecaji, vidljiviji su od 16. stoljeća pa sve do vladavine Marije Terezije u Beču. Povezanost s Španjolskim Habsburgovcima, ali i sličniji dvorski uvjeti i odnosi aristokracije tome su vjerojatno doprinijeli. Utjecaj Italije i Španjolske će u vrijeme austrijske barokne pobožnosti ostati vidljiv, iako bitno modificiran. Razlog tome je i podrijetlo carica, supruga Ferdinanda II. ili Leopolda I. Kada se tome pridoda i činjenica da je car Karlo VI. svoju vladavinu započeo u Španjolskoj i Barceloni, te da je upravo odatle nakon njegove inauguracije preseljen znatan dio i muškog i ženskog osoblja, postat će jasniji taj strani utjecaj. S vremenom će se pojaviti i jak utjecaj francuske mode, kojega se može prepoznati između ostaloga i po perikama i frizurama na portretima s kraja 17. stoljeća.¹²⁵

Drugi tip dvorskih dama čine one podrijetlom iz područja Austrije, Češke ili Ugarske, najčešće kćeri ili sestre aristokrata koji su djelovali u službi cara, i kojima je služba na dvoru bili tek kraći stupanj, obuka u njihovom *cursus honorum*. Plemićke obitelji su u svoje kćeri ulagali mnogo, o čemu svjedoči, primjerice, bogata odjeća i nakit.¹²⁶ Dakako, svi su potencijalni kandidati za dvorsku službu bili prije njihova primanja temeljito proučeni, pogotovo njihovo podrijetlo i podrijetlo šire rodbine.¹²⁷ No važno je za napomenuti da su i u Habsburškoj Monarhiji postojale određene skupine plemića koji su odbijali ili izbjegavali prihvaćati dvorske službe. Tako je Baltazar von Thannenhausem odugovlačio sa slanjem svoje kćerke Ane Klare u službu carice Eleonore Gonzage Starije, dok ga na poslijetku sama carica nije na to prisilila.¹²⁸

Osnovna želja većine aristokratskih obitelji, uz stjecanje dvorske službe, bila je ostvariti politički povoljan brak i to unutar plemićkoga kruga. Kada Ivana Terezija von Lamberg svome suprugu Ferdinandu Bonaventuri I. opisuje izgled njihovih kćeri, najviše se osvrće na njihove šanse za budući brak.¹²⁹ Iako je ljepota sasvim sigurno igrala ulogu kod odabira mladenki, ona nije bila ključna.¹³⁰ Ideal koji su htjele postići mlade djevojke ili njihove majke bila je mješavina marljive zemljoposjednice i dobro odgojene dvorske dame. Tražilo se da se snalaze u domaćinstvu i savjesno preuzimaju dužnosti, govore jezike i znaju pisati, uz pomalo stereotipni ideal stidljive, pobožne i djevičanske mladenke.¹³¹ Od mladih pak

sinova plemići poput Eusebiusa von Liechtensteina očekivali su da se s drugim plemićkim obiteljima „sprijatelje“ jer je „plemičko prijateljstvo *summa delectationis, honoris et consolationis et utilitatis et dignitatis*.“¹³² Plemićkim brakovima na dvoru su, kao na primjer u slučaju povezivanja obitelji Dietrichstein i Lamberg¹³³, posredovali carevi. Cilj je bio daljnje umrežavanje pouzdanih katoličkih obitelji na dvoru i koncentracija plemstva. Bračnim ugovorom žena je, kao plemkinja, dobivala najviše što je mogla. Pravo na nasljedstvo, čak i u slučaju nepostojanja ili smrti muških nasljednika nije automatski prelazilo na žene. No, sredinom 17. stoljeća dolazi do određenih promjena. Neke žene pokušavaju se oduprijeti toj tradiciji. Takav primjer je Elizabeta Lukrecija, kneginja von Teschen, koja je napustila svoga supruga, utjecajnog Gundakera von Lichtenstein, i preuzela kneževinu Teschen. Međutim, ona je to teško izborila, a nakon njene smrti (1653.) posjed je prema dogovoru Elizabete Lukrecije i cara Ferdinanda III. pripao izravno češkoj kruni.¹³⁴

Zanimljivo je da je, za razliku od talijanskih dvorskih dama koje su od strane domaćih bile prihvaćene više-manje tolerantno, dolazak španjolskih *dueña de honor* izazivao veće nesporazume i svađe. Uz očite kulturne razlike, na vidjelo su ubrzo došli i problemi s jezikom, te nesuglasice oko ranga odnosno unutarnje hijerarhije. Tako je, unatoč instrukcijama koje su nalagale suprotno, španjolska *Oberhofmeisterin* carice Margarite Terezije, grofica Erill, sa svojim djevojkama bila odvojena od njemačkog dijela žena.¹³⁵ Španjolke su nerijetko i otvoreno prozivane, najčešće s optužbom da rade u korist vlastite zemlje, a ne bečkog dvora.¹³⁶ Međutim, veza sa Španjolskom bila je bečkom dvoru izrazito važna, pogotovo otkako se u francuskom vladaru više nije moglo gledati saveznika. Dakako, i mlade su Austrijanke često odlazile u Španjolsku, najčešće kao pratnja budućoj kraljici, ali i kao *Hofdame* mladim infantkinjama, dakle rođenim Španjolkama. Dobar primjer za oba slučaja pruža dinastička politika obitelji Dietrichstein. Maksimilijan Dietrichstein dogovorio je 1572. godine udaju svoje kćeri Ane, koja je služila kao *Hofdame* infantkinjama Isabeli Klari Eugeniji i Katalini Mikaeli,¹³⁷ s uglednim grofom de Villanuevom. Drugu kćer, Mariju, poslao je pak kao pripadnicu *Hofstaata* kraljice Ane u njezinu pratnju.¹³⁸ Sve se to dogodilo s ciljem obiteljske, ali i vladarske, odnosno carske politike zbližavanja dvorova.

III.4. *Ad nutum dei – Tri carice prije Carice*. Poznati austrijski povjesničar i publicist Hellmut Andics u svojoj je knjizi *Die Frauen der Habsburger* još 1969. godine razdoblje od 1705. do 1720. opisao je na sljedeći način:

*Dvor u Beču postao je pravi ženski dvor. Favorita, zgrada današnjeg Terezijanuma na bečkoj Favoritenstraße, gdje je stanovao Karlo VI., vrvjela je samo od carica i nasljedstvom razdraganih princeza.*¹³⁹

I doista, razdoblje od smrti cara Leopolda I. do smrti njegove treće supruge Eleonore Magdalene von Pfalz-Neuburg, dakle period od 1705. do 1720., bio je djelomično obilježen intrigama i spletkama triju carica – spomenute udovice Eleonore Magdalene, zatim supruge Josipa I. Amalije Wilhelmine (1701.-1756.) i supruge Karla III. (budućeg cara Karla VI.) Elizabete Kristine (1691.-1750.).¹⁴⁰ Najkasnije 1713. godine one postaju izrazito značajan faktor na bečkome dvoru.

Tada, naime, iz habsburške španjolske prijestolnice Barcelone dolazi Elizabeta Kristina i remeti tek nedavno postignutu ravnotežu između snahe i svekrve. Ona je kao konvertirana katolkinja imala težak zadatak udovoljiti očekivanjima carice-udovice Eleonore i njenog sina Karla koji se, mnogo više negoli Josip I., isticao tradicionalnom habsburškom vladarskom pobožnošću. Po nekim navodima spominje se da je Elizabeta Kristina i dalje prakticirala neke protestantske običaje i samim time na dvoru smatrana heretikom;¹⁴¹ što je, naravno, u nesuglasju s njenim učestalim sudjelovanjima u hodočašćima i privrženosti u štovanju marijanskoga kulta (*pietas Mariana*). Stoga je upitno koliko se radi o Elizabetinom (uspješnom) pokušaju dodvoravanja carici Eleonori, a koliko o istinskoj duhovnoj pobožnosti.

Austrijski povjesničar Michael Hochedlinger izravno je opisao situaciju na bečkom dvoru kada je zaključio da se 1711. na njemu nalazio višak žena.¹⁴² Sve su tri carice na početku vlasti imale malo utjecaja, pogotovo kada je riječ o dvorskoj politici. Na cara i carsku politiku su mogle utjecati samo posredno, preko savjetnika koji su bili bliski vladi. Tako grofica Strattman, inače prisna s princem Eugenom Savojskim, postaje glavna savjetnica carica, tzv. *coterie regnante*.¹⁴³ Novija istraživanja Jeana Bérengera o patronatstvu i klijentelizmu pokazuju kako se promjene u dvorskoj strukturi nakon 1620. odražavaju i kada je riječ o ženama na dvoru, jer se u vrijeme vladavine Leopolda I. stvaraju snažne frakcije, među kojima i one „dvorskih žena.“¹⁴⁴ Grof Ivan Vjenceslav Wratislaw von Mitrowitz, nećak grofa Kinskoga, jedna od najistaknutijih i politički najutjecajnijih osoba toga vremena, izjavio je da „čim žene rade što žele, dolazi brzo do konfuzije na dvoru.“¹⁴⁵ Šikaniranje mnogih uglednih osoba koje su u vrijeme careva Leopolda i Josipa imale važne uloge postaje uobičajeno za vladavine carica. To se odnosilo i na žene, *Hofdamen* i *Hoffräulein*. Marijana Pálffy, jedna takva gospođica, koja je bila ljubavnica Josipova, zamjerila se caricama Eleonori i Amaliji u tolikoj mjeri da je bila potpuno izolirana, zabranjeno joj je javno izlaženje na mjesta na kojima se nalazila i Amalija, oduzet joj je nakit i carski darovi, te je na kraju udata za grofa Przechorzowskoga. Čak se toliko daleko otišlo da su carice pokušale napakostiti i Marijaninom ocu, hrvatskom banu Ivanu Erdödyju, no to je kralj Karlo pravovremeno spriječio.¹⁴⁶

Prema izvještajima francuskih diplomata, utjecaj carica, pogotovo Elizabete Kristine, raste pred kraj posljednjeg protuturskog rata Karla VI.¹⁴⁷ No, problem koji je obilježio kraj vladavine Karla VI., pitanje nasljedstva, odrazio se i na status carica. Amalija Wilhelmina očekivala je da će njezine kćeri dobiti prednost pri nasljeđivanju. Njezina očekivanja možda nisu bila su u skladu sa srednjovjekovnim pravnim normama kojih se i plemstvo 18. stoljeća pridržavalo; plemićke kćeri su zakonima kuća i primogeniturnom isključene iz nasljeđivanja.¹⁴⁸ No ipak, već se u 17. stoljeću status plemićkih žena mijenja, što potvrđuje navedeni primjer Elizabete Lukrecije von Teschen. Činjenica da su se rodni odnosi u zakonima o nasljeđivanju promijenili kao i opća pomutnja na dvoru, Amaliji su itekako mogli, barem privremeno, dati razlog za nadu da će Monarhiju preuzeti jedna od dviju kćeri – Marija Josipa ili Marija Amalija. Pokušaji Amalije Wilhelmine bili su uzaludni, pragmatička sankcija već je bila odredila sudbinu Monarhije i carica.¹⁴⁹ Za razliku od svih dotadašnjih nacrti, koji su također zagovarali nedjeljivost Monarhije

i mogućnosti da nasljedstvo preuzme žena,¹⁵⁰ Pragmatička sankcija je nadišla njihovu hipotetsku razinu i to ostvarila i u praksi.¹⁵¹ Dolaskom Marije Terezije na vlast završava i razdoblje snažnog političkog utjecaja carica na dvoru. Marija Terezija će, doduše, Amaliju prihvatiti kao ispomoć ili savjetnicu, dok će svoju majku Elizabetu Kristinu držati podalje od bilo kakvih političkih angažmana.¹⁵² Iako Charles Ingrao i Andrew Thomas u svom članku o baroknim caricama¹⁵³ naglašavaju važnost obrazovanja kao jednog od ključnih faktora socijalizacije na dvoru, što je naročito bitno za buduće carice, a kao primjer ističu upravo slučajeve carica Amalije Wilhelmine i Elizabete Kristine, upitna je važnost tog faktora uzmemo li u obzir slučaj „prave“ carice Marije Terezije koja je bila vrlo skromnog obrazovanja a nije se niti osjećala ugodno u intelektualnim krugovima.¹⁵⁴ Ipak, možda o tome nešto govori i činjenica da habsburške žene općenito nisu bile obrazovane da budu političke vođe ili, kako kaže Hellmut Andics, one su „samo donosile bogato nasljedstvo i rađale mnogo djece.“¹⁵⁵ Samim time Marija Terezija nije bila obična habsburška žena. Obrazovanje budućih carica Amalije i Elizabete se prvenstveno sastojalo od učenja stranih jezika, glazbe i ručnog rada. Uz to se nadovezivalo, uz već spomenutu umjetnost u glazbi, i učenje vrlina kao što su diskretnost, skromnost, marljivost. Tako se ustvari njihovo obrazovanje nije mnogo razlikovalo od jedne strane plemkinje koja je postala *Hofdame*, primjerice Marije Dijane iz Mantove. No, upravo zato su Amalija Wilhelmina i Elizabeta Kristina bile savršen odabir za bečki dvor.¹⁵⁶

Sl. 4. carica Elizabeta Kristina,
nepoznat autor, 18. st.

III.5. *Maior dignitas est in sexu virili?* Premda ranonovovjekovno dvorsko društvo slavi i ističe brojne muške i ženske vrline, jedna od njih zasigurno dominira, a to je čast. Dok je kod muškaraca čast najčešće povezana s dužnostima ili, doduše sve rjeđe, s ratnim postignućima, ženska je čast ponajviše vezana uz seksualnost i moral. Očuvanje časti žene nije bila samo osnovna zadaća pojedinca, već najvažniji zadatak čitave obitelji. Naime, smatralo se da gospodar obitelji čuvanjem časti svoje žene ili kćeri čuva ujedno i vlastitu.¹⁵⁷

S obzirom na srednjovjekovno razdoblje, odnos prema tijelu donekle se mijenja. Iako je on u ranome novom vijeku bio nešto otvoreniji nego ranije, i dalje postoji svojevrsni dualizam; borba između ovozemaljskog i neprijelaznog i onozemaljskog i prijelaznog.¹⁵⁸ Bečki dvor 17. stoljeća izrazito je ambivalentan kada su u pitanju seksualnost i odnos žena, u ovom slučaju najčešće *Hofdamen*, prema tijelu. Počevši od 16. stoljeća, zakoni i serije uredbi Ferdinanda I. i na osnovi kojih je kasnije formirana „Komisija za čestitost“ (*Keuschheitscommission*), pokušavaju urediti odnose muškaraca i žena, dati više sigurnosti, odnosno učvrstiti moralne barijere koje je već prije definirala Crkva.¹⁵⁹ Može se sa sigurnošću ustvrditi da Beč gotovo nikada ne dostiže otvorenost Versaillesa zahvaljujući u prvom redu španjolskoj tradiciji ekstremne uzdržanosti, reformnokatoličkoj moralnosti i dinastičkoj vjerskoj politici. Ipak, procesi karakteristični za plemstvo 17. stoljeća, dakle poglavito socijalna discipliniranost, dovode i do „upristojenja dvorjanina.“ Mladi plemićki sinovi postaju kolektivno utjelovljenje plemićke kulture i dvorskog društva pa je njihova edukacija postupno postajala sve važnija.¹⁶⁰ Muškarac ženi

Sl. 5. Ivana Terezija Harrach

na dvoru sada nije bio samo pristupačniji, on nije ni predstavljao *opasnost*. To je ženskom dijelu dvora omogućilo napuštanje striktnosti ograničenosti 16. stoljeća i postupno stvaranje nove predodžbe časti i moralnih vrijednosti. Također, ideal dvorske ljubavi nadilazi srednjovjekovne korijene. Naravno, kontrola i samosprežanje strasti i dalje su ključni jednako kao i discipliniranje tijela i kontrola afekata. Vidi se to i iz primjera banalnih ograničavanja razgovora između spolova, odnosno „dvorskih konverzacija.“¹⁶¹

Dama del palacio kraljice Marije Ane, sestre cara Leopolda I., Ivana Terezija von Lamberg, udala se 1661. godine za Ferdinanda Bonaventuru I. grofa Harracha, koji će u kasnoj dobi nakon smrti grofa Ferdinanda Dietrichsteina postati predsjedatelj Tajnog vijeća i najodgovornija osoba za kreiranje vanjske politike Monarhije. Rezultat je to njegove dugogodišnje diplomatske karijere i misija u Španjolskoj (uglavnom Madridu),¹⁶² ali i djelovanja njegove supruge. Ona je kao djevojka bila i u službi španjolske kraljice, te je preko tog „dvorskog umreženja“ uspjela utjecati i „lobirati“ u službi svoga supruga.¹⁶³ Ipak, iako je riječ o plemićima, ovaj brak nije bio dogovoren, već sklopljen „iz ljubavi.“ Ubrzo je grof Harrach morao otići u diplomatsku misiju na dulje vrijeme, a Ivana Terezija je boravila uglavnom sama u Beču. No, ona mu redovito piše pisma, a kako ljubavna (bračna) strast ne bi nestala, neke od tema su i ljubav, ljubomora, ali i bračna seksualnost.¹⁶⁴ Ivana Terezija u svojim pismima tako duboko zadire u intimnu sferu i na kraju svome supružniku, a po stilu pisanja prije bi se reklo ljubavniku, šalje poljubac, što prema riječima Beatrix Bastl „(...) u pismima 16. i 17. stoljeća nije moda, već predstavlja individualnu, za određenu osobu specifičnu mentalnu gestu.“¹⁶⁵ Uz intimne misli i riječi kao što je „Ivanin poljubac,“ pisma otkrivaju i ponešto o ženskom prostoru i položaju na dvoru. Ivana Terezija svoje ljubavne ispovijesti piše često na krevetu, prije spavanja. Usporedimo li to sa striktnim normama koje su djevojke na bečkom dvoru predviđene za dvorjanke,¹⁶⁶ ovaj primjer donekle iznenađuje.¹⁶⁷ Naime, dosad se moglo zaključiti da je dominantna slika dvorskog društva gotovo aseksualna. Ipak, upravo se na temelju osobnih pisama može steći uvid u osobni, intimni odnos prema seksualnosti. Ukoliko je autorica takvog pisma dvorska dama, kao u našem slučaju, onda možemo svjedočiti o otvorenosti dvorskoga društva ne samo prema ljubavi, nego i prema spontanosti i užitku. Evidentna bipolarnost već u predbaroknom dobu s vremenom raste. Sve su češće kontradikcije i nerazmjer idealizirane čednosti, pobožnosti i, prije svega, povučenosti i otvorene seksualne strasti. Ona je, dakako, dopuštena u svojoj jedinog legitimnoj sferi dvorskog društva – braku.¹⁶⁸

Također, iz pisama Ivane Terezije vidljivo je da kao caričina *Hofdame* raspolaže vlastitim prihodima. Dakako, boravak na dvoru značio je i potrošnju na luksuzniji nakit i odjeću, no često su žene u dvorskoj službi dobivale razne kompenzacije ili vrijedne darove kao dodatke uz uobičajenu nadoknadu, a u nekim slučajevima i mirovinu.¹⁶⁹

Uz pisma plemkinja i bračnih ugovora, najbolja vrela koja svjedoče o ženama na carskom dvoru su oporuke (ili posljednje volje) i popisi inventara, koji su nešto rjeđi. Zbog relativno oskudnog broja sačuvanih oporuka nemoguće ih je, slijedeći primjer Philippea Arièsa, analitički uključiti u „totalitet vrela,“ niti provesti

kvantitativni analizu kakvu je zagovarao Pierre Chaunu u slučaju pariških testamenata.¹⁷⁰ Ipak, uz sama imena plemkinja u tim testamentima često saznajemo mnoge podatke i o njihovom položaju na dvoru. Neke „unutarnje“ hijerarhijske podjele u okviru ranonovovjekovnog austrijskog plemstva postoje i danas nisu sasvim jasne za pojedine slučajeve. Testamenti, koji se po preciznosti mogu usporediti sa bračnim ugovorima (iako uglavnom uključuju i veći broj osoba), mogu pomoći u razjašnjenju takvih odnosa, pružajući uvid koliko je bliska bila pojedina obitelj u određenom trenutku habsburškom dvoru. Nailazimo i na podatke o osobnoj imovini plemkinja, od nakita, odjeće, novca pa sve do zemljišta. Također, u velikom broju dostupnih i obrađenih oporuka, može se steći jasna predodžba o njihovoj pobožnosti i vjera u život duše nakon smrti. Naime obično nakon uvriježene invocacije, slijedi molitva za spasenje duše, kao primjerice u testamentu Marije Ane von Starhemberg iz 1649.¹⁷¹

UMJESTO ZAKLJUČKA: HABSBURŠKI TIP DVORA

Teza koju je u brojnim člancima zastupala Natalie Zemon Davis, da politički aktivna žena plemkinja ne treba nužno biti samo slučajnost ili kuriozum, vrlo se lako može potvrditi na temelju analize strukture bečkog dvora 17. i 18. stoljeća. Nadalje, postavi li se prisutnost plemkinja na bečkom dvoru, koje obnašaju određene uloge i u službi su carica, kao opći problem ranonovovjekovnih dvorova, naići će se na određene razlike, ali i sličnosti. Upravo se te razlike u ranom novom vijeku počinju isticati, a usko su povezane s vladarskom politikom i državnim uređenjem. One su i omogućile veličanstveno nadmetanje španjolskih, austrijskih i francuskih vladara u dvorskom prestižu koje je trajalo gotovo dva stoljeća. Katrin Keller u zaključnom poglavlju svoje knjige „*Hofdamen*“ identificira dva osnovna tipa ranonovovjekovnih dvorova: habsburški i francusko-burgundijski model. Habsburški dvor u 18. stoljeću doseže vrhunac svoje integrativne uloge – dvorske službe su pritom carskom paru služile kao osnovno sredstvo umrežavanja. U Versaillesu su s druge strane brojna takva mjesta već postala nasljedna, pa se izgubila slična mogućnost povezivanja.¹⁷² Druga osnovna razlika je u sastavu i zastupljenosti plemkinja – francusko-burgundijski model kojemu pripada i engleski dvor bio je sastavljen isključivo od muškaraca. Tako je primjerice dvorski aparat francuskih kraljica sastavljen od oko 90% muškaraca. Preostalih 10% čine žene, među koje se ubrajaju i one udate.¹⁷³ Potpuno je obratno u habsburškom modelu (kojemu se, uz Habsburšku Monarhiju, pripisuju Španjolska, Švedska i neki njemački dvorovi poput onih u Münchenu i Bambergu¹⁷⁴), gdje je omjer žena i muškaraca u caričinoj službi ponekad bio i ravnopravan, s time da bi udane žene automatski napuštale službu. Dakle, služba žena na bečkom dvoru u tom slučaju predstavlja fazu u životu jedne plemkinje, neku vrst „odskočne daske.“

Najočitija promjena do koje dolazi na njemačkim dvorovima u 17. stoljeću je pojava žene u dvorskim svečanostima. Dotada je naime isključivo muškarac akter dvorskih događanja, a ukoliko bi koja scena zahtijevala i ulogu žene, nju bi također preuzeo muškarac. Analogno tome raste i uloga kraljica odnosno nešto kasnije carica. Austrijski su vladari, možda poučeni i nekim vojnim porazima, rano

shvatili kako se vanjska politika može voditi i bez izravnih konfrontacija. Tako se s vremenom razvija poseban vid diplomacije, koji uključuje uz već poznate „zaruke i brakove“ i redefiniranje dvorskih uloga. Obrazovane i kultivirane carice često su svoju poziciju koristile kao promotorice umjetnosti i mecene, čak u većoj mjeri od samih careva i vladara.¹⁷⁵ Tako je Margareta Austrijska (1480.-1530.) upoznala svog nećaka Karla v. s Tizianom i Vermeyenom.¹⁷⁶ Neke carice nisu zaostajale za poznatim patronima, primjerice Leopolda I., baroknog ljubitelja glazbe ili princa Eugena, znamenitog poticatelja arhitekture i slikarstva. Kulturnu praksu carica s vremenom su počele oponašati i njihove službenice koje su također podupirale različite umjetnike. Tako je Marija Josipa, kći Ferdinanda Bonaventure von Harracha i Ivane Terezije Harrach, za vrijeme boravka njenog oca u Madridu, postala ljubiteljica španjolskog kazališta i književnosti. Posjedovala je stotinjak španjolskih kazališnih djela, između ostaloga i Calderóna te izrazito vrijedan manuskript *El Gran Duque de Gandia*.¹⁷⁷ Nedvojbeno je takav interes prema kulturi i umjetnosti stekla zahvaljujući majčinu odgoju jer je Marija Josipa od malen svirala harfu i dobivala instrukcije iz glazbe, a majka ju je vodila na brojne kazališne predstave u Madridu.¹⁷⁸

Podrijetlo neke carice, odnosno politički status i važnost njene rodne zemlje u trenutku kada seli na bečki dvor, moguće je rekonstruirati na temelju popisa osoblja koje dovodi sa sobom – dakle, između ostalog i budućih dvorskih dama u Beču. Što je viši taj status bio, to je više svojih „domaćih“ službenika carica mogla dovesti.¹⁷⁹ Politički brakovi kojima su Habsburgovci stvarali veze s talijanskim državicama, Španjolskom i njemačkim zemljama su kao posljedicu imali i prisutnost stranih utjecaja. Na taj način je moguće objasniti sličnost između austrijskog i španjolskog dvora. Najvažniji su svakako bili početni talijanski utjecaji, jer je bečki dvor bio vrlo dobro upoznat s idealima koje je Baldassare Castiglione promovirao u svome *Dvorjaninu*. Do 1700. izdano je devet njemačkih izdanja te knjige. Druga popularna knjiga, pogotovo za žene na dvoru, bila je njemačka verzija „*Introduction à la vie dévote*“ Franje Saleškog.¹⁸⁰ Stotinu izdanja te knjige i približno 27 000 korištenih primjeraka *Dvorjanina* govori o popularnosti i velikom utjecaju takvih „dvorskih priručnika.“¹⁸¹ To je posebice očito u uputama koje su *Oberhofmeisterin* ili *Oberhofmeister* dobivali prilikom preuzimanja dužnosti ili priručnicima za dvorjane koji su se relativno često objavljivali. Ipak, valja biti oprezan s interpretacijom takvih izvora i krute norme na papiru ne izjednačiti sa zbiljskim stanjem. U tom smislu dobru protutežu predstavlja korespondencija plemkinja, najčešće sa svojom užom obitelji ili uglednim prijateljima. Dodatno važan element je i vjera odnosno vjerska politika Habsburgovaca.

Pietas Austriaca je u dvorsko društvo integrirana pomoću regulativa i norma koje su djelomice primjenjivale i žene u dvorskoj službi; a djelomice i preko primjera koji je pružao carski par. Nakon smrti Rudolfa II. 1612. godine vjerska pripadnost postaje sve važniji kriterij na dvoru. Do 1620. godine tako manje od 10% protestantskog plemstva boravi na bečkom dvoru.¹⁸² Sličan se obrazac može opaziti i u slučaju dvorskih plemkinja, s jednom iznimkom – čini se da su u dvorsku službu carice primane i kćerke „pobunjenika,“ dakle protestanata. Konverzija i primanje na dvor bio je čini se jedan od uvjeta za rekonstituiranje

izgubljenih posjeda nakon poraza kod Bijele Gore. Tako se dvorska služba žena može promatrati iz najmanje dvije perspektive – kao nagrada dinastiji vjernim obiteljima i kao „osiguranje“ od eventualne ponovne pobune.¹⁸³

Dakle, od 16. stoljeća dolazi do modifikacije dvorskog društva i plemstva što je bilo dodatno uvjetovano dinastičkom vjerskom politikom, a kasnije i protuturskim, oslobodilačkim ratovima i, neizostavno, antifrancuskom politikom na zapadu. Beč kao centar vladajuće dinastije i Habsburške Monarhije nakon nestanka osmanske opasnosti naglo raste. Thomas Winkelbauer dvor naziva s pravom „*melting-pot*“, jer su brojni bračni ugovori između austrijskog plemstva i češke ili romanske aristokracije postupno mijenjali nacionalnu, pa i vjersku sliku dvora.¹⁸⁴ Uzmemo li u obzir i dinastički program Habsburgovaca, kojime se težilo integrirati plemstvo jasno je da dvor raste. Od 17. stoljeća i dvor, odnosno carski *Hofstaat* postaje znatno veći. Dvor Ferdinanda I. brojao je oko 500 osoba, stoljeće kasnije ta je brojka utrostručena.¹⁸⁵ O tome svjedoče i izjave Heinricha Wilhelma von Starhemberga, glavnog povjerenika i maršala Leopolda I., koje govore o sve većoj potrebi za dvorjanima i slugama.¹⁸⁶ Plemkinje na bečkom dvoru također postupno mijenjaju svoju ulogu. Hubert Christian Ehalt konstatirao je kako se očito ističe „emancipacija plemićke žene, koja je u dvorsku igru reprezentacije potpuno integrirana.“¹⁸⁷ Vidljivo je to i na primjerima carica Eleonore, Amalije i Elizabete, koje su prethodile Mariji Tereziji.

U doba Karla VI. redefiniran je značenje dvorske reprezentacije, pa se promjene odražavaju i na dvorske službe.¹⁸⁸ Baza habsburškog dvora, španjolski dvor 16. stoljeća, ostala je dakako netaknuta, ali je carski *Kaiserstil*¹⁸⁹ vidljiv u bečkog arhitekturi značio bitne promjene dvorskog ceremonijala. To je rezultiralo daljnjim povećanjem *Hofstaata* odnosno broja *Hofdamen*. Barokna tradicija se nastavlja i u vrijeme Marije Terezije, o čemu svjedoče primjerice ostaci barokne arhitekture, vojnog ustroja i državnog aparata, no struktura dvora, a time i sve ženske službe na njemu korjenito su promijenjene. Naime, od vladavine Marije Terezije ne postoje dva odvojena *Hofstaata*, već Franjo Lotarinški i Marija Terezija dijele isti. Stoga možemo reći da s dolaskom vremena nasljednice Karla VI., počinje razdoblje koje je austrijski povjesničar Adam Wandruszka u svojem poznatom djelu „*Das Haus Habsburg*“ nazvao „građanskim“ u odnosu na ono „staro habsburško.“¹⁹⁰

Autori se zahvaljuju na vrijednim i korisnim savjetima oko članka, izbora i prikupljanja literature prof. dr. sc. Gernotu Heiβu, dr. sc. Marku Hengereru, doc. dr. sc. Katrin Keller, dr. sc. Susanni Claudini Pils i prof. dr. sc. Karlu Vocelki. Posebno se zahvaljuju i doc. dr. sc. Zrinki Blažević na pomoći tijekom redakture ovog članka.

IZVORI I LITERATURA

Andics, Hellmut. *Die Frauen der Habsburger*. Wien-München-Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.

Bastl, Beatrix. *Herrschaftsschätzungen. Materialien zur Einkommens- und Besitzstruktur niederösterreichischer Grundherrschaften 1550 bis 1750*. Wien, 1992.

Bastl, Beatrix i Gernot Heiss. „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ ur. Václav Bůžek: *Opera Historica* 5 (1996), 187-265.

Bastl, Beatrix. *Tugend, Liebe, Ehre. Die adlige Frau in der Frühen Neuzeit*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2000.

Bauer, Volker. *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.

Braudel, Fernand. *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od xv. do xviii. stoljeća*. Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1992.

Brunner, Otto. „Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. Der Weg der europäischen Monarchie seit dem hohen Mittelalter.“ U: *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, ur. Hanns Hubert Hofmann (Köln, 1967), 115-136.

Burke, Peter. *Die europäische Renaissance: Zentren und Peripherien*. München: Beck Verlag, 2005.

German, Ivo. „Kabal‘, ‚Parthey‘, ‚Faction‘ am Hofe Kaiser Leopolds I.“ U: *Der Fall des Günstlings: Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, ur. Jan Hirschbiegel i Werner Paravicini, Ostfildern: Jan Thorbecke, 2004.: 235-251.

Classen, Albrecht. *Der Liebes- und Ehediskurs vom hohen Mittelalter bis zum frühen 17. Jahrhundert*. Münster: Waxmann Verlag, 2005.

Coreth, Anna. *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.

Daniel, Ute. *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.

Duindam, Jeroen. *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550 -1780*. Cambridge University Press, 2003.

Duindam, Jeroen. „Die Habsburgermonarchie und Frankreich: Chancen und Grenzen des Strukturvergleichs,“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 43-63.

Dülmen, Richard van. *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Das Haus und seine Menschen*. München: C.H.Beck, 1990.

Ehalt, Hubert Christian. *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert*. München: Oldenbourg, 1980.

Elias, Norbert. *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.

Elias, Norbert. „The Courtization of the Warriors,“ U: *Early modern Europe: issues and interpretation*, ur. James B. Collins i Karen L. Taylor, Wiley-Blackwell, 2006.: 385-398.

- Endres, Rudolf. *Adel in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1993.
- Ernst, August. *Geschichte des Burgenlandes*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1991.
- Evangelisti, Silvia. *Nuns: a history of convent life, 1450-1700*. Oxford University Press, 2007.
- Evans, Robert John Weston. *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550 – 1700*. Oxford University Press, 1984.
- Frieder, Braden K. *Chivalry & the perfect prince: tournaments, art, and armor at the Spanish Habsburg court*. Truman State University Press, 2008.
- Geertz, Clifford. *Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali*. Princeton University Press, 1981.
- Grieco, Sara F. Matthews. „The Body Appearance, and Sexuality.“ U: *A History of Women in the West: Renaissance and Enlightenment paradoxes*, ur. Georges Duby, Natalie Zemon Davis, Michelle Perrot, Arlette Farge, Harvard University Press, 1993.: 46-84.
- Gutkas, Karl. „Die führenden Persönlichkeiten der Habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740.“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Residenz Verlag GmbH, 1985.: 73-86.
- Hackspiel-Mikosch, Elisabeth. „Vorläufer der zivilen Uniformen im 18. Jahrhundert. Hofmonturen als Inszenierung fürstlicher Macht im höfischen Fest.“ U: *Die zivile Uniform als symbolische Kommunikation: Kleidung zwischen Repräsentation, Imagination und Konsumtion in Europa, vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, ur. Elisabeth Hackspiel-Mikosch i Stefan Haas, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.: 47-80.
- Hauptmann, Ljudmil. *Povijest Austrije*. Zagreb: Tipografija d.d., 1941.
- Heilingsetzer, Georg. „Fata Starhembergica.“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Residenz Verlag GmbH, 1985.: 87-99.
- Heller, Lynne i Karl Vocelka. *Die Lebenswelt der Habsburger: Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*. Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.
- Hengerer, Mark. „Hofzeremoniell, Organisation und Grundmuster sozialer Differenzierung am Wiener Hof im 17. Jahrhundert.“ U: Klaus Malettke i Chantal Grell (ur.): *Hofgesellschaft und Höflinge an europäischen Fürstenhöfen in der Frühen Neuzeit (15.-18. Jh.)*, Münster, 2001: 337-368.
- Hengerer, Mark. „Embodiments of Power? Baroque Architecture in the Former Habsburg Residences of Graz and Innsbruck.“ U: *Embodiments of Power: Building Baroque Cities in Europe*, ur. Gary B. Cohen i Franz A.J. Szabo, Berghahn Books, 2008.: 9-13.
- Hochedlinger, Michael. *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy, 1683-1797*. Pearson Education, 2003.
- Ingrao, Charles W. *The Habsburg monarchy, 1618-1815*. Cambridge University Press, 2000.
- Ingrao, Charles W. i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque.“ U: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr, Cambridge University Press, 2004.: 107-131.
- Jukić, Ivana. „Zagrebački biskup Emerik Esterhazy i čl. 7./Hrvatska pragmatička sankcija iz 1712,“ magistrarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Kann, Robert A. *A history of the Habsburg Empire, 1526-1918*. University of California Press, 1980.

- Keller, Katrin. *Hofdamen: Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.
- Keller, Katrin. „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 131-159.
- Koldau, Linda Maria. *Frauen-Musik-Kultur: ein Handbuch zum deutschen Sprachgebiet der Frühen Neuzeit*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel i Jean-François Fitou. *Saint-Simone and the court of Louis XIV*. University of Chicago Press, 2001.
- Leitgeb, Hildegard. „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen.“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Residenz Verlag GmbH, 1985.: 65-73.
- Leitgeb, Hildegard. „Kaiserin Eleonora Magdalena Theresia (1655-1720).“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Wien: Kuratorium zur Veranstaltung der Ausstellung „Prinz Eugen und das barocke Österreich,“ 1986.: 43-44.
- MacHardy, Karin J. „Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579-1620.“ *Past & Present* 163 (1999): 36-75.
- MacHardy, Karin J. *War, religion and court patronage in Habsburg Austria: the social and cultural dimensions of political interaction, 1521-1622*. Palgrave Macmillan, 2003.
- MacHardy, Karin J. „Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 73-99.
- Maurer, Michael. *Kulturgeschichte: Eine Einführung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.
- Martino, Alberto. „Von dem Wegen und Umwegen der Verbreitung spanischer Literatur im deutschen Sprachraum (1550-1750)“ U: *Studien zur Literatur des 17. Jahrhunderts: Gedenkschrift für Gerhard Spellerberg (1937-1996)*, ur. Hans Feger i Gerhard Spellerberg, Atlanta-Amsterdam: Rodopi, 1997.: 285-345.
- Mat' a, Petr i Thomas Winkelbauer. „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. u frühen 18. Jahrhundert.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Mat' a, Petr i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 7-43.
- Mout, Nicolette. „Government and Culture during the Baroque – Introduction,“ U: *State and Society in early modern Austria*, ur. Charles Ingrao, Purdue University Press, 1994., 83-93.
- Niccoli, Bruna. „Official Dress and Courtly Fashion in Genovese Entries.“ U: *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe*, ur. J.R. Mulryne, Helen Watanabe-O'Kelly, et. al. Ashgate Publishing, Ltd., 2004.: 261-273.
- Pánek, Jaroslav. „Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.; 63-72.
- Pils, Susanne Claudine. „Hof/Tratsch“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998), 77-100.

Plis, Susanne Claudine. *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716*. Wien: Franz Deuticke, 2002.

Pils, Susanne Claudine. „Schreiben aus der Stadt. Die Tagzettl der Johanna Theresia Gräfin Harrach an ihren Mann Ferdinand Bonaventura Graf Harrach 1665 und 1667/77.“ U: *Frauen in der Stadt. Selbstzeugnisse des 16.-18. Jahrhunderts*, izd. Daniela Hacke (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004), 85-103.

Pils, Susanne Claudine. „Gender/Spiel/Räume. Zur Konstruktion weiblicher und männlicher Rollen in der frühen Neuzeit,“ ur. Václav Bůžek: *Opera Historica* 11 (2006), 441-459.

Pils, Susanne Claudine. „Bett – Stadt – Hof.“ *Begegnungen – Crossroads* Bd 16: 131- 145.

Press, Volker. „The Habsburg Court as Center of the Imperial Government.“ *The Journal of Modern History*, 58 (prosinac 1986): 23-45.

Sánchez, Magdalena S. „Pious and Political Images of a Habsburg woman at the Court of Phillip III. (1598-1621).“ U: *Spanish women in the golden age: images and realities*, ur. Magdalena S. Sánchez, Alain Saint-Saëns, Westport, CT and London: Greenwood Publishing Group, 1996.: 91-109.

Sandgruber, Roman. *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Oberreuter, 2005.

Scheffknecht, Wolfgang. „Arme Weiber: Bemerkungen zur Rolle der Frau in den Unterschichten und vagierenden Randgruppen der frühneuzeitlichen Gesellschaft.“ U: *Hexe oder Hausfrau: das Bild der Frau in der Geschichte Vorarlbergs*, ur. Alois Niederstätter i Wolfgang Scheffknecht. Sigmaringendorf: Glock und Lutz, 1991., 77-109.

Schnettger, Matthias. „Kurpfalz und der Kaiser im 18. Jahrhundert: Dynastische Interesse, Reichs- und Machtpolitik zwischen Düsseldorf/ Heidelberg/ Mannheim und Wien.“ U: *Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert: Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander*, ur. Harm Klueting i Wolfgang Schmale, Berlin – Hamburg – Münster: LIT Verlag, 2004.

Schumann, Jutta. *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I*. Berlin: Akademie Verlag, 2003.

Smither, Howard E. *A history of the oratorio Vol. 1*. Chapel Hill, NC.: University of North Carolina Press, 1977.

Spielmann, John P. *The city & the crown: Vienna and the imperial court, 1600-1740*. Purdue University Press, 1993.

Strohmeyer, Arno. *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien: Briefwechsel zwischen Ferdinand I., Maximilian II. und Adam von Dietrichstein 1563-1565*. München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1997.

Strohmeyer, Arno. „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator.“ U: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 65-85.

Vocelka, Karl. *Geschichte Österreichs: Kultur – Gesellschaft – Politik*. Graz, Wien, Köln: Styria, 2000.

Vocelka, Karl. *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion in habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien: Oberreuter, 2001.

Wandruszka, Adam. *Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1956.

Weiß, Sabine. *Die Österreicherin: die Rolle der Frau in 1000 Jahren Geschichte* Graz: Styria, 1996.

Wenzel, Horst. „Zwei Frauen rauben eine Krone: Die denkwürdigen Erfahrungen der Helene Kottannerin (1439-1440) am Hof der Königin Elisabeth von Ungarn (1409-1442).“ U: *Der Körper der Königin: Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt*, ur. Regina Schulte (i dr.) Köln: Campus Verlag, 2002.: 27-49.

Wiesflecker, Hermann. *Kaiser Maximilian I., das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit 5, /Der Kaiser und seine Umwelt*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1986.

Winkelbauer, Thomas. *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.

Winkelbauer, Thomas. *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Wien: Oberreuter, 2003.

Winter, Heinz. *Glanz des Hauses Habsburg: die Habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*. Wien: KMH, 2009.

Winterling, Aloys. *Hof der Kurfürsten 1688-1794. Eine Fallstudie zur Bedeutung absolutistischer Hofhaltung*. Bonn: L. Rohrscheid, 1986.

SVEMREŽNI IZVORI:

www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/

POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA:

Sl. 1. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Frans_Luycx_005.jpg
[Eleonora Gonzaga mlada prikazana kao Dijana]

Sl. 2. <http://artroots.com/brigitte/gifs4/habs047.jpg> (str. 26-27)
[portret: Justus Sustermans, 1623/1624]

Sl. 3. Keller, Katrin. *Hofdamen: Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005. (str. 32-33)
[Dvorske djevojke i kavaliri; hrabri kavaliri skaču u potok oko dvorca kako bi uhvatili srca svojih odabranica. Zdenek von Waldstein, kraj 16. st.]

Sl. 4. <http://artroots.com/brigitte/gifs4/habs057.jpg>
[carica Elizabeta Kristina, nepoznat autor, 18. st.]

Sl. 5. Pils, Susanne Claudine. „Hof/Tratsch“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998), 79.
[Ivana Terezija Harrach]

Frauen auf dem Wiener Hof im Vortheresianischen Zeitalter (17. und 18. Jahrhundert)

ZUSAMMENFASSUNG

Mit einem kürzeren Einblick in die neuere österreichische Geschichtsschreibung wird festgestellt, dass ein Zwiespalt mit der gegenwärtigen Geschichtsschreibung noch immer besteht und mehrere kulturgeschichtliche sowie geschlechtsgeschichtliche Studien fehlen. Die gleiche Situation findet man im sonst starken Bereich der Habsburgerstudien, wenn man neue Fragenkomplexe untersucht und dabei moderne Ansätze erwartet. Schrittweise haben die Studien über frühneuzeitlichen Hofgesellschaften der deutschen und anglo-amerikanischen Geschichtsschreibung gezeigt in wie fern sich die Modelle der Höfe in Versailles und Wien unterscheiden. Die Studien, die an die Kapitalarbeit Norbert Elias' *Die höfische Gesellschaft* anknüpften, und die lange Zeit dominant waren, wurden langsam im Zusammenhang mit diesen Unterschieden in Frage gestellt oder neu bewertet. Neue Ansätze kann man jedoch auch in Österreich durch verschiedene Debatten wie z.B. durch die Absolutismusdebatte erkennen, und sie sind gewiss für Spezialstudien, die sich mit der Geschichte des Habsburger Hofes beschäftigen von Nutzen. Das zeigt sich vor allem bei den Studien, in denen die Frauen am Habsburger Hof analysiert wurden, und die von Katrin Keller, Susanne Claudine Pils oder Gernot Heiß und Beatrix Bastl geschrieben wurden. Ihre Forschungsinteressen zeigen einen eindeutigen Fortschritt. In Rahmen des beschriebenen Kontexts der Geschichtsschreibung wird auch in dieser Arbeit das Thema der Frauen am Hofe betrachtet und zwar durch paradigmatische Beispiele oder interessante Einzelfälle. So wurden beispielsweise mehrere Frauen der Adelsfamilien und auch Königinnen und Kaiserinnen analysiert. Eine grundlegende Analyse erweist auch, dass die Transformation des höfischen Adels und der Aristokratie im 16. und 17. Jahrhundert, sowie die Entwicklung aller allgemeinen Charakteristiken eines frühneuzeitlichen Hofes einen großen Einfluss auf die Frauengruppierungen hatten. Wie auch in der gesamten Monarchie spielt die Komplexität der konfessionellen und kulturellen Unterschiede bei den adeligen Frauen eine wichtige Komponente, und diese findet sich wieder im Zeitalter der österreichischen *Pietas*. In einigen Beispielen ist zu erkennen, dass alle Transformationsprozesse des 16. und 17. Jahrhunderts an den höfischen Adel gerichtet wurden. In Folge dessen änderte sich stark die Position der Frauen sowohl in Öffentlichen, als auch in privaten Sphären. Schrittweise wird das Leben der Frauen im Amt am Hof in Wien normiert und begrenzt. Andererseits werden die Frauen in verschiedenen Gruppierungen jeweils nach Rang oder auch Herkunftsort immer politisch offener, und bestätigen die Auswirkungen der Veränderungen, die von der Zeit der maximilianischen Heiratspolitik bis zu der ersten Kaiserin, Maria Theresia stattgefunden haben.

BILJEŠKE STR. 88-112

- 1] Odgovor na pitanje zašto je tako nije sasvim jasan. Naravno, objašnjenja koja su dominirala u usporedbama austrijske i njemačke historiografije u 1970-ima i 1980-ima (ponajviše se misli na Friedricha Heera) o razdvojenosti protestantske matrice njemačke historiografije i katoličke austrijske, može samo djelomično zadovoljiti. Vidi: Friedrich Heer, *Der Kampf um die österreichische Identität* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2001.), napose poglavlje *Zwischen Franz Joseph und Bismarck* (21.1-261.).
- 2] Za više vidi: Horst-Joachim Frank, *Catharina Regina von Greiffenberg: Leben und Welt der barocken Dichterin* (Göttingen: Sachse und Pohl, 1967.); Jane M. Mehl, „Catharina Regina von Greiffenberg: Modern Traits in a Baroque Poet,“ *South Atlantic Bulletin*, 45/ 1 (Siječanj 1980.): 54-63; Heimo Cerny, *Catharina Regina von Greiffenberg geb. Freiherrin von Seisenegg (1633-1694). Herkunft, Leben und Werk der größten deutschen Barockdichterin*, (Armstetten: Stadtgemeinde Armstetten, 1983.), itd.
- 3] Albrecht Classen, *Der Liebes- und Ehediskurs vom hohen Mittelalter bis zum frühen 17. Jahrhundert* (Münster: Waxmann Verlag, 2005.), 32-34. Vidi također: Albrecht Classen, *Late-Medieval German Women's Poetry* (Cambridge: DS Brewer, 2004.).
- 4] Jutta Schumann, *Die andere Sonne* (Berlin: Akademie Verlag, 2003.).
- 5] Iako autorica koncepte poput „dvorske reprezentacije“ i „medijske slike dvora“ historijski kontekstualizira, valja upozoriti da mnoga pitanja ostavlja otvorena; npr. nejasno je javljaju li se koncepti propagandne strukture i „medijska slika dvora“ u odnosu na francuski dvor ili ipak samostalno. Također, koncept „dvorske reprezentacije“ odnosi se na austrijsku arhitekturu, no njezini tvorci i funkcije nisu dovoljno objašnjeni.
- 6] Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 58.
- 7] Svakako, ne smije se zanemariti i niz drugih povjesničara koji su se bavili problemom Habsburgovaca i žena, od Hellmuta Andicsa do Andree Langer koja je pokušala ocijeniti utjecaje Elizabete Habsburške na praškom dvoru 15. stoljeća. Ipak, zbog specifičnog problemskog fokusa i opsega ovog rada u ovom pregledu spominjemo samo za našu temu najrelevantnije istraživače.
- 8] Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.).
- 9] Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.).
- 10] Wolfgang Scheffknecht, „Arme Weiber: Bemerkungen zur Rolle der Frau in den Unterschichten und vagierenden Randgruppen der frühneuzeitlichen Gesellschaft,“ u: *Hexe oder Hausfrau: das Bild der Frau in der Geschichte Vorarlbergs*, ur. Alois Niederstätter i Wolfgang Scheffknecht (Sigmaringendorf: Glock und Lutz, 1991.), 77-109.
- 11] *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Josef Pauser, Martin Scheutz i Thomas Winkelbauer, ur., (Wien-München: Oldenbourg Verlag, 2004.).
- 12] O tim projektima više na stranicama: www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/ i www.austria.gv.at/site/6662/default.aspx.
- 13] Kao što to i Thomas Winkelbauer upozorava, naziv te debate treba prihvatiti s oprezom. Rasprave o apsolutističkom razdoblju su se vodile i prije u historiografiji, no tek u novije doba je kompleksnost teme zahvaćena na interdisciplinarni način, odnosno otvoreno prihvatila spoznaje drugih znanosti koje su u toj raspravi dugo stajale po strani. Vidi: Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. u frühen 18. Jahrhundert,“ u:

- Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 7-43.
- 14| Takvoj tezi su, čini se, temelje dale upravo studije bečke barokne arhitekture još iz 1980-ih godina. Mark Hengerer „Embodiments of Power? Baroque Architecture in the Former Habsburg Residences of Graz and Innsbruck,” u: *Embodiments of Power: Building Baroque Cities in Europe*, ur. Gary B. Cohen i Franz A.J. Szabo (Berghahn Books, 2008.), 9-13.
- 15| Puni naziv djela Lüniga je „*Theatrum ceremoniale historico-politicum, oder Historisch- und politischer Schau-Platz aller Ceremonien, welche so wohl an europäischen Höfen als auch sonst bey vielen illustren Fällen beobachtet worden.*“
- 16| H. Christian Ehalt, *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1980.), 100.
- 17| Rad je već kao elaborat postojao 1933., ali je objavljen na njemačkom jeziku 36 godina kasnije pod nazivom *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1969.). Upravo je krajem 1960-tih godina, usko vezano uz promjene u znanostima i kulturnohistorijskim pristupima toga vremena, Eliasov rad postupno dobivao na važnost.
- 18| Primjerice: „Système de la cour (Versailles, vers 1709),“ u: *Le territoire de l'historien*, sv. II. (Paris 1978.), 275.-299.; „Auprès du roi, la cour,” u: *Annales E.S.C.*, 38 (1938.), 21.-41.; „Rang et hiérarchie dans la vie de cour,” u: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture sv. 1.*, izd. Keith Michael Baker, (Oxford, New York, 1987.), 61.-75.; Zanimljivo, veza austrijske historiografije i francuske „škole“ Anala nikada nije temeljito obrađena, makar je upravo to usmjerenje često baš u Austriji nalazilo pozitivnu recepciju.
- 19| Arno Strohmeier, „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator,” u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 66.
- 20| Michael Maurer, *Kulturgeschichte: Eine Einführung* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2008.) 228.-229.
- 21| Dobar primjer je i knjiga Volkera Bauera *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, koja u sklopu analize njemačkih dvorova (potpuno postavljene naspram i u odnosu na Eliasovo „Dvorsko društvo“) obuhvaća i bečki dvor, ali tako na brojnim mjestima zapada u određene probleme jer se pronalaze brojne očite suprotnosti i naspram Versaillesu i naspram drugim njemačkim dvorovima.
- 22| Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002.), 270.-277. i Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 28.
- 23| Primjera za talijansku historiografiju ima mnogo: *Le corti italiane del Rinascimento*, Sergio Bertelli, Franco Cardini i Elvira Garbero Zorzi, ur., (Milano: A. Mondadori, 1985.); Sergio Bertelli i Giulia Calvi, „Rituale, ceremoniale, etichetta nelle corti italiane,” u: *RCE*, 11-27; Sergio Bertelli, *Il corpo del re: Sacralitandel potere nell'Europa medievale e moderna* (Firenze, 1990.); itd. Za historiografiju vidi: Pierpaolo Merlin, „Il tema della corte nella storiografia italiana ed europea,” *Studi storici* 27 (1986.), 203.-244.
- 24| Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 51.
- 25| Ibidem, 38.
- 26| Francuska do Luja XIV. funkcionira bez centralnog dvora kao što je Versailles, izmjenjuju se Fontainebleau, Louvre, itd. Utoliko se može reći da je slična situacija i s Austrijom i Habsburzima; niti oni do 17. stoljeća ne uspijevaju urediti pravu centralnu rezidenciju, makar je većina političkih i društvenih institucija već prije smještena u Beču.
- 27| Dvor austrijskih Habsburga se do 17. stoljeća selio po raznim mjestima (Prag, Bečko Novo Mjesto, itd.) a korišteni su i druge plemićke palače poput laxenburške. Za sam Hofburg i njegov smještaj je mnogo važnija dijagonala „komunikacije“ s crkvom sv. Stjepana, preko koje se formirao Graben kao središnji dio grada.
- 28| Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. u frühen 18. Jahrhundert,” u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien, Franz Steiner Verlag, 2006.), 16.
- 29| Ute Daniel, *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005.), 257.
- 30| Clifford Geertz, *Negara* (Princeton University Press, 1981.), 130-132.
- 31| Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Pitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 24.
- 32| Vidi: Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003.) i posebice Jeroen Duindam, *Myths of Power: Norbert Elias and the Early-Modern European Court* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.)
- 33| Aloys Winterling, *Hof der Kurfürsten 1688-1794; Eine Fallstudie zur Bedeutung absolutistischer Hofhaltung* (Bonn: L. Rohrscheid, 1986.), 13., 26.
- 34| Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 52.
- 35| Ibidem, 63.-66.
- 36| Ljudmil Hauptmann, *Povijest Austrije* (Zagreb, Tipografija d.d., 1941.), 8.
- 37| Apsolutizam u Habsburškoj Monarhiji se ideološko-politički i pragmatičnopolitički instituirao već tijekom 17 stoljeća. O tome vidi uvodna poglavlja *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije* (Zrinka Blažević, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije*: ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.) (Zagreb: Barbat, 2002.)).
- 38| Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002.), 12.
- 39| Vrlo dobro je interpretativna nedostatnost koncepta „apsolutizam“ dokazana radovima u koji analiziraju baroknu arhitekturu Beča: Renate Wagner-Rieger, „Gedanken zum fürstlichen Schlossbau des Absolutismus.” u: *Fürst, Bürger, Mensch*, ur. Friedrich Engel-Janosi, Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (Wien 1975.); Franz Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI.*, 2 Bde. (Berlin, New York, 1981.); Christian Benedik, *Die Wiener Hofburg unter Kaiser Karl VI. – Probleme herrschaftlichen Bauens im Barock* (Diss. Wien, 1989.); Hellmut Lorenz, „Der habsburgische Reichsstil – Mythos und Wirklichkeit,” u: *Künstlerischer Austausch, Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte*, ur. Hermann Fillitz (Berlin 1992., Bd. II, Berlin, 1993.), 163.-175.; Friedrich Polleroß, „Austrie Est Imperare Orbi Universo. Der Globus als Herrschaftssymbol der Habsburger,” u: *1492-1992: Spanien, Österreich und Iberoamerika*, ur. Wolfram Krömer (Innsbruck, 1993.),

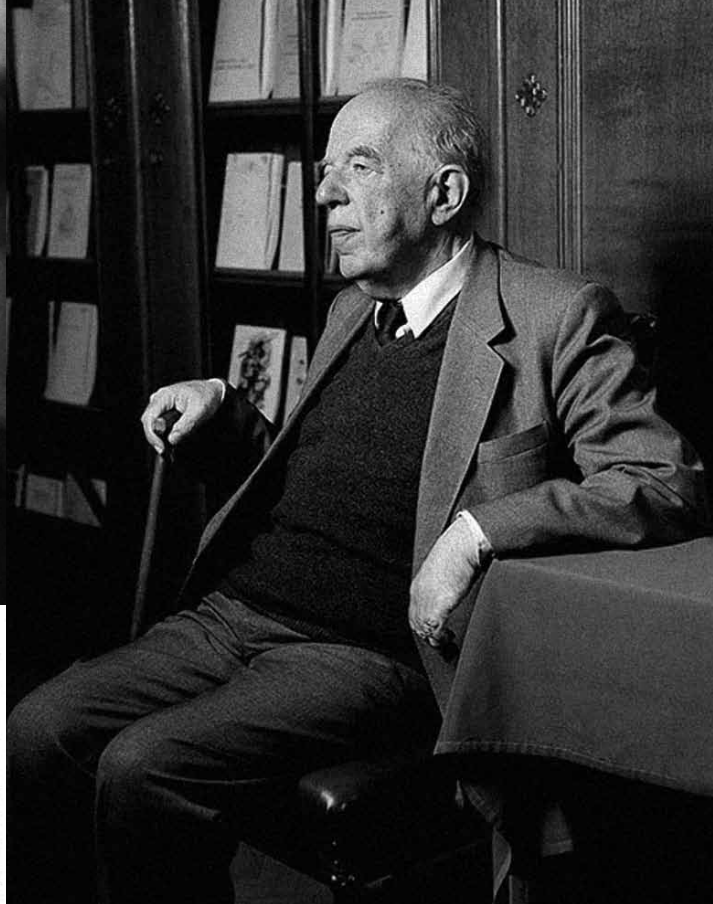
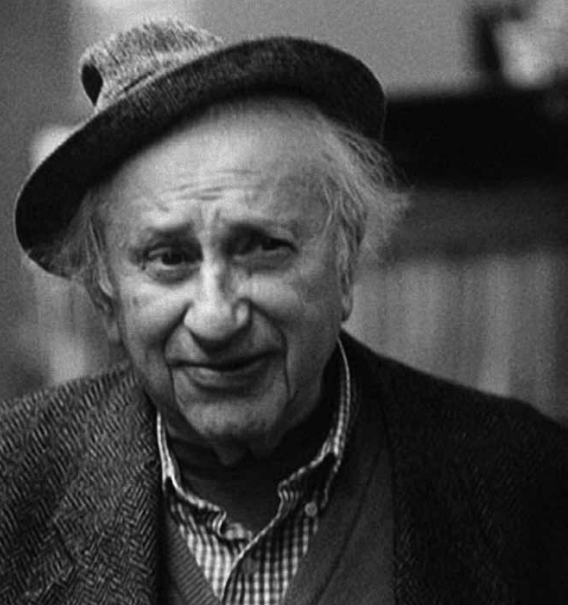
- 35-50.; Hans Sedlmayr, *Johann Bernhard Fischer von Erlach* (Stuttgart, 1997).
- 40] Ovdje se ne misli toliko na izvorni koncept „socijalne discipliniranosti“ odnosno „programatske fundamentalne discipliniranosti“ koji je predložio Gerhard Oestreich, a usko vezan uz stvaranje moderne države te novovjekovne komunalno – socijalne reforme kao elementarni faktor discipline, koliko na opću transformaciju društva koja uključuje i kulturno-historijske analize ceremonija, dvorskih društava, itd. Vidi: Karl Vocelka, *1699-1815: Glanz und Untergang der höfischen Welt – Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat* (Wien: Ueberreuter, 2001.), 284.-294.
- 41] Thomas Winkelbauer, *Österreichische Geschichte 1522-1699: Ständefreiheit und Fürstenmacht – Länder und Untertanen des Hauses Habsburg in Konfessionellen Zeitalter, Teil 2* (Wien: Ueberreuter, 2003.), 260.-261.
- 42] Svojevrsna prekretnica vjerojatno je bila bitka kod Bijeje Gore (Bilá Hora), nakon koje uskoro Češka postaje nasljedna habsburška zemlja, a katoličanstvo jedina službena vjera u toj zemlji. Nakon te bitke kreće masovni egzodus plemića Češke, ali i Austrije koji su bili na strani protestanata. Samo je u sašku pokrajinu emigriralo više od 300 plemićkih obitelji.
- Tako je u periodu od samo pola stoljeća stanovništvo Austrije i Češke koje je još 1600. bilo oko 75-90% protestantsko do 1650. barem službeno u potpunosti prešlo na katoličku vjeroispovijest. O tome: Karl Vocelka, *Geschichte Österreiches: Kultur – Gesellschaft – Politik* (Graz, Wien, Köln: Styria, 2000.), 141. i Rudolf Endres, *Adel in der frühen Neuzeit* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1993.), 20.-21.
- 43] Otto Brunner, „Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. Der Weg der europäischen Monarchie seit dem hohen Mittelalter,“ u: *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, ur. Hanns Hubert Hofmann (Köln, 1967.), 127.
- 44] Charles W. Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.
- 45] Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 556.
- 46] Charles W. Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.-120.
- 47] Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 364.
- 48] Austrijski vojskovođa, zapovjednik u vrijeme opsade Beča 1683. godine i rodak princa Eugena Savojskog kojeg je kasnije pratio u njegovim protuturskim pohodima.
- 49] Heilingsetzer, Georg. „Fata Starhembergica.“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 92.-93.
- 50] Karl Vocelka, *Geschichte Österreiches: Kultur – Gesellschaft – Politik* (Graz, Wien, Köln: Styria, 2000.).
- 51] Ibidem, 141. Kao primjer može poslužiti knjižica Atona Adalberta Kleina, *Das Helden Zeitalter* (Graz-Wien: Styria, 1946.) koja opisuje razdoblje 1648.-1740.
- 52] Christian Hermann, Die Kraft des Gläubigen Gebeths Einer sterbenden Majestät, Wie auch eines gehorsamen Volckes, Bey Publication Des Den 5. Maji nachmittage im 1705ten Jahre Erfolgten tödlichen Hintritts, Des Weyland, Allerdurchlauchtigsten und Großmächtigsten Fürsten und Herren, Herren Leopoldii [...], Breslau [1705]. (Preuzeto iz: Jutta Schmann, *Die andere Sonne*, (Berlin: Akademie Verlag, 2003.), 13.)
- 53] Vidi: Oswald Redlich, *Weltmacht des Barock, Österreich zur Zeit Kaiser Leopolds I*, 4. izd. (Wien, 1961.); Th.M.Barker, *Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683* (New York State University: University Press, 1967); Roger Lockyer, *Habsburg and Bourbon Europe, 1470-1720* (Michigan University Press, 1974); Otto Forst de Battaglia, *Jan Sobieski. Mit Habsburg gegen die Türken* (Graz-Wien-Köln: Styria, 1982.); Adam Wandruszka, „Das Haus Österreich und die Osmanen im 17. Jahrhundert,“ *Römische Historische Mitteilungen* 26 (1984.), 24.3-252.; Karl Gutkas (izd.): *Prinz Eugen und das barocke Österreich*. (Salzburg: Residenz, 1985.); K.M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991); John P. Spielman, *The City and the Crown: Vienna and the Imperial Court, 1600 – 1740* (West Lafayette: Prudue University Press, 1993.); Pál Fodor i Géza Dávid, ur., *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: the military confines in the era of Ottoman conquest* (BRILL, 2000.); Jean Bérenger, *Leopold Ier (1640-1705) fondateur de la puissance autrichienne* (Paris: PUF, 2004.); K.- P. Matschke, *Das Kreuz und der Halbmond. Die Geschichte der Türkenkriege* (Zürich-Düsseldorf: Artemis und Winkler Verlag, 2004.); Johannes Sachslehner, *Wien anno 1683* (Wien: Pichler, 2004.); Andrew Wheatcroft, *The enemy at the gate: Habsburg, Ottomans and the battle for Europe* (Bodley Head, 2008.);
- Virginia H. Aksan, *Ottoman wars 1700-1870: an empire besieged* (Pearson Education, 2007.); Peter Dennis i Simon Millar, *Vienna 1683: Christian Europe Repels the Ottomans* (Osprey Publishing, 2008.); Ekkehard Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645 – 1700*, 5. izd. (Stuttgart: Klett-Cotta, 2009.).
- 54] Tzv. termin „Balance of Power“ za navedeno razdoblje u njemačkoj i austrijskoj historiografiji sve prisutniji od kraja 1970-ih godina, zasigurno i pod utjecajem ondašnje hladnoratovske politike. Sama sintagma je nastala za vrijeme Nizozemskih ratova 1670-ih, iako je prema navodima nekih povjesničara ta sintagma nastala u Veneciji. Koncept se dakako u modernoj historiografiji ponajviše razvijao pod usmjerenjem njemačke *Begriffsgeschichte*. Vidi za dalje: Ludwig Dehio, *The Precarious Balance: Four Centuries of the European Power Struggle* (New York: Knopf, 1962.); M.S.Anderson, „Eighteenth-century Theories of the Balance of Power,“ u: *Studies in Diplomatic History* (London: Longman, 1970.); Hans Fenske, „Gleichgewicht“ u: *Geschichtliche Grundbegriffe* sv. 2, ur. Otto Brunner, Werner Conze i Reinhart Koselleck (Stuttgart, 1975.), 959.-996.; Heinz Durchhardt, *Gleichgewicht der Kräfte, Convenance, Europäisches Konzert* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.);
- 55] I dalje nedostaje sveobuhvatna povijest europske ranonovovijekovne diplomacije kojom bi se ukazalo na glavne izvore za to razdoblje i pomoću njih rekonstruiralo promjene u međunarodnim odnosima.
- 56] Robert John Weston Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550 – 1700* (Oxford University Press, 1984.), 149. i Charles W Ingrao, *The Habsburg monarchy, 1618-1815* (Cambridge University Press, 2000.), 88. Također vidi: H. Glaser (izd.): *Kurfürst Max Emanuel. Bayern und Europa um 1700*, 2 sv. (München, 1976.); Th.M. Barker, „Absolutism and Military Entrepreneur,“ u: *Army, Aristocracy, Monarchy: War, Society and Government in Austria 1618-1740* (Brooklyn, N.Y., 1981.); Peter Berger, „Finanzwesen und Staatswerdung. Zur Genese absolutistischer Herrschaftstechnik in Österreich,“ u: *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* (Berlin, 1981.); Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800* (Cambridge: Cambridge University Press 1988.); Robert Cowley i Geoffrey Parker, *The Reader's Companion to Military History* (Houghton Mifflin Harcourt, 2001.); Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy, 1683-1797* (Pearson

- Education, 2003.); Michael Hochedlinger, „The Habsburg Monarchy: From „Military-Fiscal State“ to „Military-Fiscal State“ to „Military-Fiscal State“ to „Military-Fiscal State“ u: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe* (Ashgate Publishing, Ltd., 2009).
- 57] Karl Vocelka, *1699-1815: Glanz und Untergang der höfischen Welt – Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat* (Wien: Ueberreuter, 2001.), 307.-309.
- 58] Jaroslav Pánek, „Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien, Franz Steiner Verlag, 2006.), 70.-72.
- 59] Usporedi: Susanne Claudine Pils, „Bett – Stadt – Hof,“ *Begegnungen – Crossroads* Bd 16: 134; Mark Hengerer, „Hofzeremoniell, Organisation und Grundmuster sozialer Differenzierung am Wiener Hof im 17. Jahrhundert,“ u: Klaus Maletke i Chantal Grell, ur., *Hofgesellschaft und Höflinge an europäischen Fürstenhöfen in der Frühen Neuzeit (15.-18. Jh.)*, 337.-368; Karin J. MacHardy, „Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 390.-394. Taj proces treba shvatiti s određenom zadržkom. Elias, prema kasnijim studijama primjerice Le Roy Laduriea „preuveličava razinu na kojoj je visoko plemstvo demilitarizirano,“ dok u stvarnosti, prema njemu, dvorjanin zadržava i vojnu ulogu u određenoj mjeri. Vidi u: Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Fitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 24.
- 60] Volker Press, „The Habsburg Court as Center of the Imperial Government.“ *The Journal of Modern History*, 58 (prosinac 1986.): 25.
- 61] Većina nenjemačke referentne literature koristi termine kao što su „Hofstaat,“ „Hofdame“ ili „Höfling“ u izvornom njemačkom pošto se radi o titulama specifičnima za habsburške dvorove. Stoga smo se i mi odlučili rabiti te termine u izvornom obliku.
- 62] Norbert Elias. „The Courtization of the Warriors,“ u: *Early modern Europe: issues and interpretation*, ur. James B. Collins i Karen L. Taylor (Wiley-Blackwell, 2006.), 390.-394. Taj proces treba shvatiti s određenom zadržkom. Elias, prema kasnijim studijama primjerice Le Roy Laduriea „preuveličava razinu na kojoj je visoko plemstvo demilitarizirano,“ dok u stvarnosti, prema njemu, dvorjanin zadržava i vojnu ulogu u određenoj mjeri. Vidi u: Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Fitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 24.
- 63] Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 124.-125.
- 64] „Pietas“ (pobožnost i bogobožnost) je jedna od tri vladarskih vrlina, uz vrlinu „Justitia“ (pravednost) i „Clementia“ (blagost). Te tri komponente u doba Ferdinanda II. posebice postaju vladarski ideali, po nekima i ideološko izvorište „austrijskog ranog apsolutizma.“ Vidi: Thomas Winkelbauer. *Österreichische Geschichte 1522-1699: Ständefreiheit und Fürstenmacht – Länder und Untertanen des Hauses Habsburg in Konfessionellen Zeit alter, Teil 2* (Wien, Ueberreuter, 2003.), 185.-239.
- 65] Charles W Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 116. Dakako, ne može se govoriti da bastardi u potpunosti nestaju s dvora. Oni i dalje imaju svoju poziciju i ulogu. Tako je primjerice kći bastradne kćeri Karla IV. de Lorraine i Béatrix de Guzance, princeza Elaizabta d'Espinoy, bila habsburški špijun na francuskom dvoru te je slala u Beč podatke o vojvotkinji Bourgogne. Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Fitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 105.
- 66] Sabine Weiß, *Die Österreicherin: die Rolle der Frau in 1000 Jahren Geschichte* (Graz: Styria, 1996.), 178.
- 67] Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge University Press, 2003.), 77.
- 68] Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 199.
- 69] Ibidem, 218.
- 70] Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 133.-135.
- 71] „though the master relates to the servant as to a simple thing, the master cannot relate immediately (...) to the world of objects. The master can only relate to objects of the world of things through the mediation of a servant (...). The relation between master and servant is now asymmetrical: The servant is a mirror that reflects the master but the master is a mirror that reflects only his or her own image“ [prev. T.B.]. J. Peter Burgess, „In the Service of Narrative. Master and Servant in the Philosophy of Hegel,“ u: *Narratives of the servant*, ur. Regina Schulte, Pothiti Hantzroula (European university institute, 2001.), 31.-45. (preuzeto iz: Horst Wenzel,
- „Zwei Frauen rauben eine Krone: Die denkwürdigen Erfahrungen der Helene Kottannerin (1439-1440) am Hof der Königin Elisabeth von Ungarn (1409-1442),“ u: *Der Körper der Königin: Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt*, ur. Regina Schulte (i dr.) (Campus Verlag, 2002.), 47.).
- 72] Julius Bernhard von Rohr (1688-1742) uočio je pojavu i važnost ceremonijala, te ga je već u 18. stoljeću smatrao predmetom znanstvenog istraživanja. Vidi primjerice djelo: *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der Privat-Personen* (Berlin, 1728).
- 73] Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 58.
- 74] Susanne Claudine Pils, „Hof/Tratsch,“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998.), 86. i Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 20.
- 75] O tirolskom dvorskom društvu napisano je do sada razmjerno malo, no u novije vrijeme se interes austrijske historiografije za tim dijelom povijesti Habsburgovaca vraća; vidi: Heinz Noflatscher i Jan Paul Niederkorn, *Der Innsbrucker Hof: Residenz und höfische Gesellschaft in Tirol vom 15. bis 19. Jahrhundert* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004).
- 76] Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 124.
- 77] Premda valja naglasiti da se mnoge aristokratske obitelji nisu niti odrekle posjeda u Češkoj ili Ugarskoj, niti čitav svoj „mehanizam“ selili u Beč.
- 78] Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 124.-125.
- 79] John P. Spielmann, *The city & the crown: Vienna and the imperial court, 1600-1740* (Purdue University Press, 1993.), 40.
- 80] Pisana vrela, osobna pisma koja su ostala sačuvana svjedoče o njihovoj educiranosti, iako se često radi o bečkom kolokvijalnom jeziku kakav se uobičajeno koristio na dvoru. Ona pokazuju kako je proces socijalnog discipliniranja doista zahvatio i ženski dio aristokracije, iako se još uvijek ne može reći u kojoj mjeri.
- 81] Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 19.-21.
- 82] Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 70.-71.

- 83| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 148.
- 84| AVA Wien, FA Harrach Karton 446 (Preuzeto iz Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 247).
- 85| Magdalena S. Sánchez, „Pious and Political Images of a Habsburg woman at the Court of Phillip III. (1598-1621),“ u: Spanish women in the golden age: images and realities, ur. Magdalena S. Sánchez (Alain Saint-Saëns, Westport, CT and London: Greenwood Publishing Group, 1996): 91.-109.
- 86| Silvia Evangelisti, *Nuns: a history of convent life, 1450-1700* (Oxford University Press, 2007.), 62.-63.
- 87| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 262.
- 88| Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I., das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit 5, / Der Kaiser und seine Umwelt* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1986.), 383. O bračnim ugovorima u povijesti Austrije vidi: Wilhelm Brauneder, *Die Entwicklung des Ehegüterrechts in Österreich: Ein Beitrag zur Dogmengeschichte und Rechtsstatsachenforschung des Spätmittelalters und der Neuzeit* (Salzburg: W. Fink, 1973.).
- 89| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 34.
- 90| Ibidem, 37.
- 91| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 206.
- 92| Braden K. Frieder, *Chivalry & the perfect prince: tournaments, art, and armor at the Spanish Habsburg court* (Truman State University Press, 2008.), 177.
- 93| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 403.
- 94| Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Handschriftenabteilung, 82 Blankenburg: Bericht Johann Hausers über die Krönung Ferdinands III. und Maria Annas 1636 und 1637, Abschrift, Bl. 46v-47r. (Preuzeto iz: Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 244.
- 95| Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (München: C.H.Beck, 1990.), 134.
- 96| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 265.
- 97| Howard E. Smither, *A history of the oratorio Vol. 1.* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1977.), 373.
- 98| Puni naziv reda bio je „Hochadeliche und gottselige Versammlung vom Sternkreuz.“
- 99| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 131.
- 100| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 216.-217.
- 101| Anna Coreth, *Pietas Austriaca* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.), 41.-44.
- 102| Nekoliko slika carice – udovice Eleonore (dakle one naslikane uglavnom nakon 1705.) prikazuju je s karakterističnim strogim izrazom lica i uočljivim križem kao jedinim nakitom. Hildegard Leitgeb, „Kaiserin Eleonora Magdalena Theresia (1655.-1720),“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Wien: Kuratorium zur Veranstaltung der Ausstellung „Prinz Eugen und das barocke Österreich,“ 1986.), 43.-44.
- 103| Odnosno natpis FORTUNA-NTE ⬥ DEO ⬥ uz koji je prikazan brod na moru i monogram P • C • B. Preuzeto iz: Heinz Winter, *Glanz des Hauses Habsburg: die Habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums* (Wien: KMH, 2009.), 81.
- 104| Matthias Schnettger, „Kurfürst und der Kaiser im 18. Jahrhundert: Dynastische Interesse, Reichs- und Machtpolitik zwischen Düsseldorf/ Heidelberg/ Mannheim und Wien,“ u: *Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert: Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander*, ur. Harm Klueting i Wolfgang Schmale (Berlin-Hamburg-Münster: LIT Verlag, 2004.), 69.
- 105| Preuzeto iz: Ivana Jukić, „Zagrebački biskup Emerik Esterhazy i čl. 7./ Hrvatska pragmatička sankcija iz 1712,“ magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005., 82.-88.
- 106| Sabine Weiß, *Die Österreicherin: die Rolle der Frau in 1000 Jahren Geschichte* (Graz: Styria, 1996.), 282.
- 107| Anna Coreth, *Pietas Austriaca* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.), 7.
- 108| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 30.-31.
- 109| HHStA Wien, Ältere Zeremonialakten 2, Nr. 11 (Bl. 114r-119r) (Preuzeto iz: Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 218.-222.)
- 110| August Ernst, *Geschichte des Burgenlandes* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1991.), 144.
- 111| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 199.-200.; Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 251.
- 112| Brojne ženidbe sinova iz uglednih plemićkih obitelji s dvorskim djevojkama svjedoče upravo o suprotnome. Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 220.
- 113| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 93.
- 114| O ženskoj percepciji grada vidi: Daniela Hacke, *Frauen in der Stadt: Selbstzeugnisse des 16.-18. Jahrhunderts* (Ostfildern: Thorbecke, 2004.).
- 115| Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 245.-247.
- 116| Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge University Press, 2003.), 77.-78.
- 117| Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 243.
- 118| Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od xv. do xviii. stoljeća* (Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1992.), 340.
- 119| Bruna Niccoli, „Official Dress and Courtly Fashion in Genovese Entries,“ u: *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe*, ur. J.R. Mulryne, Helen Watanabe-O’Kelly, et. al. (Ashgate Publishing, Ltd., 2004.): 269.
- 120| Wöchentliche Zeitung auß mehrerley örther, Hamburg 1666, Do. Nr. 51, s. 4. (Preuzeto iz: Jutta Schmann, *Die andere Sonne*, (Berlin: Akademie Verlag, 2003.), 247.)
- 121| Elisabeth Hackspiel-Mikosch, „Vorläufer der zivilen Uniformen im 18. Jahrhundert. Hofmonturen als Inszenierung fürstlicher Macht im höfischen Fest,“ u: *Die zivile Uniform als symbolische Kommunikation: Kleidung zwischen Repräsentation, Imagination und Konsumption in Europa, vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, ur. Elisabeth Hackspiel-Mikosch i Stefan Haas (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.), 47.-48.
- 122| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 254.
- 123| Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od xv. do xviii. stoljeća* (Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1992.), 340.

- 124| Peter Burke, *Die europäische Renaissance* (München: Beck Verlag, 2005.), 219.
- 125| Usporedi: Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 243.; Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 149.; Susanne Claudine Plis, „Hof/Tratsch,“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998), 98.-99.
- 126| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 201.
- 127| Ibidem, 223.
- 128| Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 143.-144.
- 129| Susanne Claudine Plis, „Schreiben aus der Stadt. Die Tagzettl der Johanna Theresia Gräfin Harrach an ihren Mann Ferdinand Bonaventura Graf Harrach 1665 und 1667/77,“ u: *Frauen in der Stadt. Selbstzeugnisse des 16.-18. Jahrhunderts*, izd. Daniela Hacke (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004.), 97.
- 130| Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (München: C.H.Beck, 1990.), 137.
- 131| Susanne Claudine Plis, „Gender/Spiel/Räume,“ u: *Opera Historica* 11 (2006.), ur. Václav Bůžek, 454.-455.
- 132| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 511.
- 133| U tom konkretnom slučaju do povezivanja obitelji je došlo posredstvom carevog povjerenika, kneza Portiaje i carice-udovice Eleonora između 1657. i 1665. godine. Vidi: Ivo Cerman, „Kabal, ‚Parthey‘, ‚Faction‘ am Hofe Kaiser Leopolds I.“ u: *Der Fall des Günstlings: Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, ur. Jan Hirschbiegel i Werner Paravicini (Ostfildern: Thorbecke, 2004.), 240.-241.
- 134| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 29.-31.
- 135| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 201.
- 136| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 100.
- 137| U vrelima je ostalo zabilježeno i da je Ana za svoju službu primala naknadu od čak približno 75 guldena mjesečno. Arno Strohmeyer, *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien: Briefwechsel zwischen Ferdinand I., Maximilian II. und Adam von Dietrichstein 1563-1565* (München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1997.), 47.
- 138| Arno Strohmeyer, *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien: Briefwechsel zwischen Ferdinand I., Maximilian II. und Adam von Dietrichstein 1563-1565* (München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1997.), 47.-49.
- 139| Hellmut Andics, *Die Frauen der Habsburger* (Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.), 147.
- 140| Osnovna politička funkcija sklapanja braka Habsburga i loze Braunschweig bilo je približavanje sjevernom dijelu Carstva, dakle njemačkim zemljama. Kako je i Friedrich Heer u „Der Kampf um die österreichische Identität“ napisao: „Možda su predosjetili [Habsburgovci, op. a.] otkuda će doći velika nesreća za kuću Austrije.“ (nav. dj. str. 128).
- 141| Anna Coreth, *Pietas Austriaca* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.), 64.-66.
- 142| Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy, 1683-1797* (Pearson Education, 2003.), 205.
- 143| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 69.-72.
- 144| Vidi: /www.ahf-muenchen.de/ Tagungsberichte/Berichte/pdf/2000/71-00.pdf
- 145| Wratislaw an König Karl III., Wien 29.10.1709: HHStA-Wien: Hausarchiv: Fam.korr. A 18. (Preuzeto iz: Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 66.
- 146| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 70.
- 147| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 71.-72.
- 148| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 29.
- 149| Hellmut Andics, *Die Frauen der Habsburger* (Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.), 147.
- 150| To se posebice odnosi na *pactum mutuae successionis* iz 1703. godine.
- 151| Charles W Ingrao, *The Habsburg monarchy, 1618-1815* (Cambridge University Press, 2000.), 128.-129.
- 152| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 71.-72.
- 153| Charles W Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.
- 154| Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire, 1526-1918* (University of California Press, 1980.), 157.
- 155| Hellmut Andics, *Die Frauen der Habsburger* (Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.), 9.
- 156| Charles W. Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.
- 157| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 94.
- 158| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 346.
- 159| Sara F. Matthews Grieco, „The Body Appearance, and Sexuality,“ u: *A History of Women in the West: Renaissance and Enlightenment paradoxes*, ur. Georges Duby, Natalie Zemon Davis, Michelle Perrot, Arlette Farge (Harvard University Press, 1993.), 66.
- 160| Karin J. MacHardy, „Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579 – 1620,“ *Past & Present* 163(1999.), 74.
- 161| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 96.-98.
- 162| Karl Gutkas, „Die führenden Persönlichkeiten der Habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 74.
- 163| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 189.
- 164| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 376-377.

- 165| Ibidem, 410; O značenju poljupca u povijesti vidi: Beatrix Bastl, „Intimität und Höflichkeit: Gesten und Orte der Intimität und deren Ambivalenz in der Zeit,“ u: *Ir sult sprechen Willekommen: Grenzlose Mediävistik: Festschrift für Helmut Birkhan zum 60. Geburtstag*, ur. Christa Tuczey, Ulrike Hirhager i Karin Lichtblau (Bern & New York, 1998.); Karen Harvey, *The kiss in history* (Manchester University Press, 2005).
- 166| Dakako treba imati na umu da Ivana Terezija ne boravi na dvoru, već s nekoliko mladih plemkinja koje se spremaju za dvorsku službu živi u suprugovu stanu.
- 167| Žene u dvorskoj službi bile su obavezane trajno boraviti u Hofburgu, odnosno na mjestu gdje se nalazila carica. Arhitektura Hofburga nalagala je dijeljenje katova na caričin i carev dio. Skućenost Hofburga upućuje na to da su mnoge žene dijelile sobe, a neke su vjerojatno bile i dislocirane.
- 168| Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (München: C.H.Beck, 1990.), 138.
- 169| Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 147.
- 170| Kvantitativna analiza vrela kao što su testamenti Beatrix Bastl je direktno slijedila prema „koracima“ koje je opisao Pierre Chaunu. Međutim, oskudnija brojnost tih vrela onemogućila je dalekosežniji zaključak i konstrukciju slike obrađenog razdoblja. Ipak, utjecaj je nepobitan i bilo bi zanimljivo ga dublje istražiti. Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 90-94. Za grupu oko časopisa *Analā* i smrt u povijesti vidi: François Lebrun, *Les hommes et la mort en Anjou au 17e et 18e siècles. Essai de démographie et de psychologie historique* (Paris/Den Haag: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, 1971.); Michelle Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au 18e siècle. Les attitudes devant de la mort d'après les causes des testaments* (Paris: Plon, 1973.); Pierre Chaunu, *Le mort à Paris (16e, 17e et 18e siècles)* (Paris: Arthème Fayard, 1978.); Philippe Ariès, *L'Homme devant la mort* (Paris: Seuil, 1977.); Jacques Chiffolleau, „La compatibilité de l'au-delā. Les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480),“ *Collection de l'École française de Rome* 47 (1980.); Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire* (Paris: Gallimard, 1981.).
- 171| OÖLA, Familienarchiv Starhemberg (Bestand Riedegg) Testament der Juliana von Starhemberg geb. Roggendorf, 1632 Schachtel 96, II / 5 / 4 (www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/testament1.htm (04.VIII.2009.)).
- 172| Jeroen Duindam, „Die Habsburgermonarchie und Frankreich: Chancen und Grenzen des Strukturvergleichs,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 55.
- 173| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 200.
- 174| O tome vidi: Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 90-91.
- 175| Albrecht Classen, *Der Liebes- und Ehediskurs vom hohen Mittelalter bis zum frühen 17. Jahrhundert* (Münster: Waxmann Verlag, 2005.), 35.
- 176| Peter Burke, *Die europäische Renaissance* (München: Beck Verlag, 2005.), 110-111.
- 177| Alberto Martino, „Von dem Wegen und Umwegen der Verbreitung spanischer Literatur im deutschen Sprachraum (1550-1750)“ u: *Studien zur Literatur des 17. Jahrhunderts:*
- Gedenkschrift für Gerhard Spellerberg (1937-1996)*, ur. Hans Feger i Gerhard Spellerberg (Atlanta-Amsterdam: Rodopi, 1997.), 303.
- 178| Linda Maria Koldau, *Frauen-Musik-Kultur: ein Handbuch zum deutschen Sprachgebiet der Frühen Neuzeit* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 273.
- 179| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 26.
- 180| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 498.
- 181| Karin J. MacHardy, *War, religion and court patronage in Habsburg Austria: the social and cultural dimensions of political interaction, 1521-1622* (Palgrave Macmillan, 2003.), 56.
- 182| Arno Strohmeyer, „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator,“ u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 31.
- 183| Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 145-146.
- 184| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 40.
- 185| Arno Strohmeyer, „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator,“ u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 30.
- 186| John P. Spielmann, *The city & the crown: Vienna and the imperial court, 1600-1740* (Purdue University Press, 1993.), 99.
- 187| H. Christian Ehalt, *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1980.), 100.
- 188| Nicolette Mout, „Government and Culture during the Baroque – Introduction,“ u: *State and Society in early modern Austria*, ur. Charles Ingrao (Purdue University Press, 1994.), 88.
- 189| Iako je R.J.W. Evans u svojim esejima prigovario primjeni Matscheovog pojma *Kaiserstil*, treba istaknuti da se on po svojem smislu i sadržaju razlikuje od odbačenog sličnog pojma *Reichsstil* kojega je rabio H. Sedlmayer. Prema tome, ne odnosi se toliko na političko-ideološke kategorije koliko na kratkotrajnu politiku Karla VI. Vidi: Hans Sedlmayr, *Epochen und Werke: Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte* (vol. 2., v., 1959-60); Franz Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“* (Berlin: De Gruyter, 1981.); Robert John Weston Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs: essays on Central Europe, c.1683-1867* (Oxford University Press, 2006.).
- 190| Adam Wandruszka, *Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1956.), 158.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 6/7 2009.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
godina VI, broj 6/7, 2009.

Glavna i odgovorna urednica

Nikolina Sarić

Uredništvo

Tomislav Bradolica, Vanja Dolenc,
Nikolina Sarić, Filip Šimetin Šegvić,
Andreja Talan

Urednik pripravnika

Stefan Treskanica

Redakcija

Tomislav Bradolica, Vanja Dolenc,
Nikolina Sarić, Filip Šimetin Šegvić,
Andreja Talan, Stefan Treskanica

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Jasna Galjer
Tomislav Galović, prof.
dr. sc. Ivo Goldstein
mr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Petar Korunić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Mirjana Matijević-Sokol
dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus
dr. sc. Drago Roksandić

Lektura i korektura

Vedrana Janković
Marko Pojatina
Zoran Priselac

Dizajn i priprema za tisak

Tomislav Vlainić
Lada Vlainić

Prijevod sažetaka na engleski jezik

Tomislav Brandolica
Marko Lovrić
Marija Marčetić

Prijevod sažetaka na njemački jezik

Azra Plićanić-Mesić, prof.
Filip Šimetin Šegvić

Prijevod sažetaka na francuski jezik

doc. dr. sc. Zvezdana
Sikirić-Assouline
Zrinka Miladin

Izdavač

ISHA Zagreb
– Klub studenata povijesti

Tisak

Kerschhoffset

Naklada

Tiskano u 300 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja uredništva
i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno
je uz novčanu potporu Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Cijena časopisa iznosi 7,00 kn.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb
– Klub studenata povijesti
(za: Redakcija „Pro tempore”),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
nikolina.sar@gmail.com

